

ԵՐԻՏԹՈՒՐՔ-ՀԱՅ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԵՒ

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԸՆԴԴԻՄԱԴԻՐ ՈՒԺԵՐՈՒ ԱՌԱՋԻՆ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎԸ

ԵՂԻԿ ՃԷՐԷՃԵԱՆ
yeghjerj@dm.net.lb

ՄՈՒՏՔ

1880ականներուն, Օսմանեան Կայսրութեան քաղաքական կեանքին մէջ հրապարակ կու գայ սուլթան Ապտիւլ Համիտի (1842-1918) վարչակարգին (1876-1909) ընդդիմադիր շարժում մը, որ ընդհանուր անունով կը կոչուի Երիտասարդ Թուրքերու (երիտթրքական) Շարժում:

Երիտթրքական շարժումը միատարր չ'ըլլար: Ան կ'ունենայ գաղափարական եւ մարտավարական բնոյթի ներքին տարակարծութիւններ, որոնց մէջ նկատառելի դեր կը խաղան նաեւ ղեկավարութեան մէջ յառաջացած անհատական հակակրօնութիւնները:

Երիտթրքական շարժման ծնունդին ու աշխուժացման տարիներուն զուգընթաց կ'ընթանայ Օսմանեան Կայսրութեան բաղկացուցիչ ազգութիւններուն եւ յատկապէս արեւմտահայութեան ազգային-ազատագրական պայքարի զարթոնքը, նոյնպէս ուղղուած Ապտիւլ Համիտի վարչակարգին դէմ:

Երիտթրքութեան տարբեր թեւերուն եւ ազգային-ազատագրական շարժումներուն միջեւ համադրութիւն յառաջացնելու, զանոնք գործունէութեան նուազագոյն ծրագրի մը շուրջ համախմբելով սուլթանին դէմ միասնական ճակատ կազմելու համար, երիտթրքական շարժման ղեկավարները՝ Ահմէտ Ռեզա, Իշխան Սապահէտտին, Թունալը Հիլմի, Ահմէտ Սիւքութի եւ ուրիշներ, կը նախաձեռնեն երկու խորհրդաժողովներ, որոնք տեղի կ'ունենան Փարիզի մէջ 1902ին եւ 1907ին: Այդ ժողովներուն կը մասնակցին նաեւ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան եւ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան ներկայացուցիչները, ինչպէս նաեւ անկուսակցական հայեր:

Հայ նորագոյն պատմութեան համար որոշակի հետաքրքրութիւն կը ներկայացնեն մինչեւ 1908ի սահմանադրական յեղաշրջումը երիտթուրք-հայ յարաբերութիւններն ու այդ ծիրէն ներս օսմանեան ընդդիմադիրներու փարիզեան զոյգ խորհրդաժողովները, հոն քննարկուած նիւթերն ու հայ ներկայացուցիչներուն մասնակցութիւնը անոնց:

Սոյն ուսումնասիրութիւնը կ'ընդգրկէ երիտթուրք-հայ յարաբերութիւնները մինչեւ 1902 եւ հայերու մասնակցութիւնը օսմանեան ընդդիմադիր ուժերու Ա. խորհրդաժողովին:

Հաւանաբար մեր մէկ այլ ուսումնասիրութիւնը ընդգրկէ 1902-1908 ժամանակաշրջանը եւ հայերու մասնակցութիւնը Բ. խորհրդաժողովին:

ՏԱՐԱԿԱՐԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՐԻՏԹՐՔԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՄԷՁ

1878ին սուլթան Ապտիւլ Համիտ կ'առկախէ սահմանադրութիւնն ու խորհրդարանը եւ կը դառնայ բացարձակ միապետ: Ան բիրտ ուժով կը փորձէ լռեցնել իր իշխանութեան բոլոր ընդդիմադիրները՝ թէ՛ տարբեր ազգութիւններու ազգային-ազատագրութեան ձգտող գործիչներ եւ թէ՛ վարչակարգի բարեկարգման կողմնակիցներ: Ընդդիմադիր գործիչները կ'ապաստանին արտասահմանեան մայրաքաղաքներ՝ Փարիզ, Ժընեւ, Լոնտոն, Պերլին, Գաշիքէ, Աթէնք, եւն.: Անոնք կը կազմեն փոքր խմբակցութիւններ ու գլխաւորապէս կը զբաղին թերթերու հրապարակումով: 1879էն 1907 արտասահմանի մէջ լոյս կը տեսնեն մօտաւորապէս 120 ընդդիմադիր թերթեր¹, հրապարակ կու գայ օսմանեան քաղաքական վտարանդիութիւնը՝ երիտթրքական շարժումը:

Շարժման յետագայ զարգացման մէջ նշանակալից դեր կը խաղայ Պոլսոյ կայսերական Զինուորաբժշկական Ակադեմիայի ուսանողներուն մէջ ալպանական ծագումով Իպրահիմ Թեմոյի 1889 Յուլիսին հիմնած ընդդիմադիր խմբակցութիւնը՝ Օսմանեան Միութեան Ընկերակցութիւն (Իթթիհատի Օսմանլը Ճեմիյէթի): Խմբակցութիւնը չի սահմանափակուիր ուսանողական շրջանակներու մէջ, այլ կ'ընդգրկէ նաեւ պետական պաշտօնեաներ²:

Փարիզ ապաստանած ընդդիմադիր գործիչ, Իթթիհատի յայտնի եւ երկարամեայ ղեկավարներէն Տոքթ. Նազըմ, հանդիպումներ կ'ունենայ 1889էն Փարիզ գտնուող եւ իր ընդդիմադիր հրապարակագրութեամբ հանրայայտ Ահմէտ Ռեզայի հետ եւ վերջինիս կ'առաջարկէ ստանձնել ընկերակցութեան Եւրոպայի բաժնին ղեկավարութիւնը: Ռեզա կ'ընդառաջէ եւ անոր առաջարկով կազմակերպութիւնը կը կոչուի Օսմանեան Միութիւն Եւ Յառաջդիմութիւն Ընկերակցութիւն (Օսմանլը Իթթիհատ Վէ Թերաքքի Ճեմիյէթի):

1894-95ին Ընկերակցութեան Պոլսոյ կառոյցը Բ. Դուան կողմէ կը բացայայտուի: Կը ձերբակալուին շարժման ղեկավարներէն շատեր, որոնց շարքին Ապտուլլահ Ճեւտէթ, Էիրիթիլի Շեւքէթ, Շերաֆէտտին Մայմումի եւն.³: Տեղի կ'ունենան բազմաթիւ ձերբակալութիւններ: Շարժման շարք մը ղեկավարներ խոյս կու տան արտասահման: Թեմո կ'ապաստանի Ռումանիա: Ձերբակալութիւնները, հալածանքներն ու երկրէն փախուստը կը տկարացնեն կազմակերպութեան Պոլսոյ մասնաճիւղը եւ հակառակ անոր որ ընկերակցութեան կանոնագրութեամբ

Հաստատագրուած էր թէ անոր ղեկավար մարմինը Պոլսոյ վարչութիւնն է, իրողապէս այդ դերը կը ստանձնէ Փարիզի վարչութիւնը: Աւելի ուշ, շարք մը մասնաճիւղերու առաջարկով, այդ հարկադրական իրողութեան կը տրուի նաեւ կանոնադրային հանգամանք: Կազմակերպութեան ղեկավարը կը դառնայ Ռըզա: Անոր խմբագրապետութեամբ 1895 Դեկտեմբեր 1էն Փարիզի մէջ կը սկսի լոյս տեսնել *Մեշերէթ* (խորհուրդ) պաշտօնաթերթը իր ֆրանսերէն յաւելումով: Կը սկսի լոյս տեսնել նաեւ երիտթրքական շարժման մէջ իր ազդեցութիւնը ունեցող *Շուրայի Իւմմէթ* (ազգային խորհուրդ) թերթը:

Կայսրութեան տարածքին եւ անկէ դուրս կը ծաւալի Իթթիհատի կազմակերպչական ցանցը: Կը վերակազմաւորուի նաեւ Պոլսոյ մասնաճիւղը: Իթթիհատի գօրացման զուգահեռ կը յառաջանան նաեւ տարակարծութիւններ: Պրիւքսէլի մասնաճիւղի ղեկավար Խալիլ Զիա կ'առաջադրէ պետական հարուածով իշխանափոխութիւն կատարելու տեսակէտը, զոր կը պաշտպանէ եւրոպական մամուլի էջերէն: Այս տեսակէտը կը պաշտպանէ նաեւ Պոլսոյ ղեկավարութիւնը: Ռըզա կտրականապէս կը մերժէ այս տեսակէտը:

Այդ շրջանին Եւրոպա ապաստանած ընդդիմադիր գործիչներուն մէջ հեղինակութիւն կը դառնայ Մուրատ պէյ: Ըլլալով Ապտիւլ Համիտի գործակիցներէն, Մուրատ պէյ սուլթանին առաջարկած էր վերականգնել սահմանադրութիւնը: Սուլթանէն մերժուելով ան կ'ապաստանի Փարիզ ու կը համալրէ Իթթիհատի շարքերը: Մուրատ պէյ կը պաշտպանէ արտաքին ուժերու միջամտութեամբ Ապտիւլ Համիտի վարչակարգը տապալելու տեսակէտը: Ռըզա վճռականապէս կը հակադրուի նաեւ այս տեսակէտին: Մուրատ պէյ 1895 Դեկտեմբերին կը մեկնի Գահիրէ, կը ստանձնէ տեղւոյն Իթթիհատի ղեկը եւ իր խմբագրապետութեամբ լոյս տեսնող *Միզան* (կշիռք) թերթին մէջ (որ շրջան մը շուքի մէջ կը ձգէ *Մեշերէթ*) կը պաշտպանէ արտաքին միջամտութեան եւ պետական հարուածի զոյգ տեսակէտերը: 1896 Յուլիսին Մուրատ պէյ կը վերադառնայ Փարիզ, ուր կը շարունակէ հրատարակել *Միզան*:

Պետական հարուածի եւ օտար միջամտութեան դէմ Ռըզայի անդրդուելի կեցուածքներուն պատճառով, կտրուկ քայլերով իշխանափոխութեան կողմնակիցները կը հակադրուին անոր: Յեղափոխական գործունէութիւն ծաւալելու կողմնակիցներէն խումբ մը, Թունայլը Հիլմիի գլխաւորութեամբ կը հիմնէ նոր կազմակերպութիւն մը՝ Օսմանեան Յեղափոխականներու Խմբակցութիւնը (Օսմանլը Իհթիլալ Ֆըրքասը), որ Ժընեւի մէջ կը սկսի հրատարակել *Էջան* թերթը: Ռըզա կը հակադրուի նաեւ յեղափոխական գործունէութեան կողմնակիցներուն: Ան, իր կուսակիցներէն կը մեղադրուի անգործնականութեան մէջ: 1896 Նոյեմբերին կայացած արտակարգ ժողովի մը ընթացքին, Իթթիհատի Կեդրոնական Վարչութեան նախագահ կ'ընտրուի Մուրատ պէյ: Ռըզա կը

մնայ Մեչլերէթի ֆրանսերէն յաւելուածին խմբագրապետը՝ որ կը նկատուի անոր անձնական հրատարակութիւնը: Կուսակցութեան պաշտօնաթերթ կ'ընդունուի Միգանը, որ պէտք է հրատարակուէր հաւաքական խմբագրութեամբ: Յեղափոխական գործունէութեան կողմնակիցները, քանի մը առիթներով կը ծրագրեն Ապտիւլ Համիտի ահաբեկումը, որ չ'իրագործուիր:

1897 Փետրուարին իթթիհատի ղեկավարութիւնը կը հաստատուի ժընեւ: Մուրատ պէյի առաջարկով Փարիզի մասնաճիւղին ղեկավարութիւնը կը յանձնուի Ռըզային, սակայն երկու հոսանքներուն եւ անոնց ղեկավարներուն միջեւ վէճերը չեն հանդարտիր:

Վէճերը կը սրին մասնաւորապէս Կրետէ կղզիի տազնապի օրերուն, որուն մասին աւելի հանգամանալի պիտի անդրադառնանք աւելի ետք: Մուրատ պէյի մօտ յոյսեր կը ծագին որ Մեծն Բրիտանիան օգտագործելով առիթը միջամտութիւն կը կատարէ եւ միջազգային վեհաժողովի մը ընթացքին ընդհանրապէս կը քննարկուի Օսմանեան Կայսրութեան ճակատագրին հարցը: Ժընեւի եւ Փարիզի մասնաճիւղերուն միջեւ վէճը գագաթնակէտին կը հասնի երբ Մեչլերէթի ֆրանսերէն յաւելուածին մէջ լոյս տեսած յօդուած մը անընդունելի կը նկատուի ժընեւի կեդրոնին կողմէ, որ կը հրահանգէ նոյն թերթին մէջ տպել գրութիւն մը, ուր ըսուի թէ այդ յօդուածին հրատարակութիւնը արդիւնք էր սխալմունքի մը: Երբ Ռըզա չ'անսար Կեդրոնի հրահանգին, Մուրատ պէյ հարցը կը բարձրացնէ Կեդրոնական Վարչութեան եւ կը պահանջէ Ռըզայի հեռացումը կուսակցութենէն: Կ. Վարչութիւնը դժուարութեամբ կը կայացնէ այդ որոշումը, որ շրջանային վարչութիւններուն կողմէ խանդավառութեամբ չ'ընդունուիր: Բոլորն ալ կը գիտակցէին որ այդ որոշման մէջ դեր խաղցած էր անձնական հակակրօնութիւնը եւ հակառակ Ռըզայի անձնակեդրոն բնաւորութեան, բոլորն ալ անոր մտաւորական արժանիքները բարձր կը գնահատէին:

«ԱՐՇԱԿԱՒԱՆԸ»...

Երիտթրքական շարժման եւ իթթիհատ վէ թերաքքի Կուսակցութեան բնորոշ գիծերէն կ'ըլլայ շարժման տարբեր հանգրուաններուն անոր ղեկավար դէմքերէն շատերուն կաշառուիլը սուլթանէն: Կաշառուողները կը լքեն իրենց ընդդիմադիրի դիրքերը եւ կը վերադառնան երկիր: Նման քայլի կը դիմեն Օսմանեան Բարեկարգչական Կուսակցութեան հիմնադիր եւ Հիւրրիյէթ (ազատութիւն) թերթի խմբագիր Հալիմ Ֆարիսը՝ որ ձգելով Լոնտոնը կը ստանձնէ Պէյրութի ջրամատակարարման մենաշնորհը: Միւս կողմէ, ընդդիմադիր Խալիլ Ղանէմ (1877ի օսմանեան երեսփոխանական ժողովի անդամ), արաբերէն իր հրատարակած ԱլՊաշիր (աւետարներ) թերթը կը ծախէ Փարիզի օսմանեան դեսպա-

նատան: Ասոնց շարքին էին նաեւ Իպրահիմ Ալ Մաուալլին, Վասիֆ պէյլը, Նիքոլայտիսը եւն.:

Ժամանակի քաղաքական կեանքի աշխոյժ մասնակիցներէն, Մի-
շնչակեան կուսակցութեան ղեկավարներէն Ստեփան Սապահ Գիւլեան
դիպուկ ձեւով նկարագրելով երեւոյթը կը գրէ. - «Փարիզը դարձել էր
ուխտատեղի, մի տեսակ թուրք արշակաւան. ո՛վ պաշտօն էր ուզում
կամ պաշտօնի բարձրացում եւ չէր կարողանում իր առաջադրած
նպատակին հասնել, վազում, գալիս էր Փարիզ եւ իրեն «Երիտասարդ»
յայտարարում: Բաւականութիւն ստացողը խղճի ամենայն հանդար-
տութեամբ վերադառնում էր: «Երիտասարդ թրքութիւնը» մի տեսակ մի-
ջոց էր դարձել սուլթան Համիտի կառավարութիւնից պաշտօններ,
դրամներ, առաւելութիւններ կորզելու եւ անձնական վրէժխնդրութիւն-
ներ յառաջ մղելու»⁵:

Մուրատ պէյ եւս զերծ չի մնար այս փորձութենէն: 1897 Յունիսին,
Օսմանեան գաղտնի ոստիկանութեան տնօրէն Ահմէտ Ճեյալէտտին
փաշա եւ Կայսրութեան Փարիզի դեսպան, նախկին լրտեսապետ Միւնիր
պէյ Contrexeville աւանին մէջ կը բանակցին անոր հետ: Գոյացած հա-
մաձայնութիւնը կը կոչուի Contrexevilleի Համաձայնութիւն: Այս բա-
նակցութիւններուն ընթացքին, սուլթանին ներկայացուցիչները կը հա-
ւաստիացնեն, թէ սուլթանը որոշած է բարեկարգութիւններ կատարել,
ուստի կ'առաջարկէ երիտթուրք ղեկավարներուն, որ վերադառնան
երկիր, նիւթական վարձատրութիւն եւ պաշտօններ խոստանալով ա-
նոնց: Այս մասին Մուրատ պէյ կը զեկուցէ Կ. Վարչութեան, բայց ա-
ռանց հաւաքական որոշումի սպասելու կը յայտնէ թէ որոշած է վերա-
դառնալ հայրենիք:

Կը բացայայտուի որ սուլթանին բանագնացները նման հանդիպում-
ներ ունեցած են նաեւ Ռեզայի հետ, որ մերժած է համաձայնիլ: Սա կը
բարձրացնէ Ռեզայի հեղինակութիւնը եւ անոր կ'ապահովէ «ղեկավա-
րը գոր սուլթանը չի կրնար գնել»⁶ մակդիրը: Անյաջող բանակցութիւն-
ներէ յետոյ, օսմ. իշխանութիւնները Փարիզի իրենց դեսպանատան մի-
ջոցով դատ կը բանան Ռեզայի դէմ: Դատավարութիւնը կ'ըլլայ աղ-
մկայարոյց. «Բլեմանսոյի օրինակէն ոգետրուած շատ մը ֆրանսացի
մտաւորականներ կը շտապեն պաշտպանել Ահմէտ Ռեզան. այդ
պատճառով դատարանը կը վերածուի քաղաքական քննարկումներու
հրապարակի մը»⁷: Դատավարութիւնը կ'աւարտի Ռեզայի յաղթանա-
կով: Մեշէբէթ կ'ենթարկուի 16 ֆրանքի չնչին տուգանքի մը: Ռեզա կը
դառնայ երիտթուրքական շարժման կեդրոնական դէմքը: 1897 Սեպ-
տեմբերէն Ռեզա կը սկսի վերահրատարակել Մեշէբէթի ընթացիկ թի-
ւերը՝ որպէս Իթթիհատի պաշտօնաթերթ: Մուրատ պէյի հեռանալէն
ետք ժընեւի թուլցած Կ. Վարչութիւնը այս կապակցութեամբ դժգոհու-
թիւն կ'արտայայտէ եւ կ'առաջադրէ կուսակցութենէն հեռացուած ըլ-

լալու պարագան, սակայն կատարուած իրողութեան դիմաց անգոր
կ'ըլլայ գործնական քայլեր առնելու: Միւս կողմէ, Մեշէրէթի վերահ-
րատարակութիւնը սուլթանը կը նկատէ Contrexevilleի Համաձայնու-
թեան խախտում: Իր կարգին ժընեւի Կ. Վարչութիւնը սուլթանը կը մե-
ղադրէ խոստացուած բարեկարգութիւնները չգործադրելու եւ նոր
ձերբակալութիւններ կատարելու մէջ: Կը ձեւաւորուի նոր Կ. Վարչու-
թիւն, որուն վերահսկողութեան տակ կը սկսի լոյս տեսնել Օսմանլը
թերթը իր անգլերէն եւ ֆրանսերէն յաւելուածներով: Նոր Կ. Վարչու-
թիւնը կ'առաջարկէ Ռեզային շնորհել այն կարգավիճակը որ ան ունէր
նախքան կուսակցութենէն հեռացումը: Ռեզա կ'ընդունի առաջարկը,
կը դադրեցնէ Մեշէրէթի ընթացիկ թիւերուն լոյս ընծայումը եւ փոխա-
դարձաբար կ'առաջարկէ «միացնել Փարիզի եւ ժընեւի ճիգերը ընդ-
հանուր ոչ-յեղափոխական, կրատական ծրագրի մը շուրջ»: այս ա-
ռաջարկը Կ. Վարչութեան կողմէ կը մերժուի⁹: Փարիզի եւ ժընեւի յա-
րաբերութիւնները կը մնան պրկուած:

1898 Ապրիլ-նոյեմբեր ամիսներուն, սուլթանի գործակալներուն եւ
ժընեւի կեդրոնին միջեւ տեղի կ'ունենան նոր բանակցութիւններ: Իթ-
թիհատի ղեկավարները այդ բանակցութիւնները կը պատճառաբանեն
իրեւ իրենց բանտարկուած ընկերները ծանր դրութենէն դուրս բերե-
լու ստիպողութեան տակ կատարուած քայլեր՝ վերջիններու ցանկու-
թեամբ: Սակայն, իրականութեան մէջ, անոնց փնտռածը նիւթական
աղբիւրներ էին¹⁰: Իթթիհատ կը գտնուէր տնտեսական տագնապալի վի-
ճակի մէջ ու ինչպէս անոր ղեկավարներէն Խալիլ Մուաֆֆաք իր կու-
սակիցին՝ Իսհաք Սիւքութին յղած նամակին մէջ կը գրէ, ստեղծուած
էր այնպիսի անհեթեթ կացութիւն մը երբ Ապտիւլ Համիտի դէմ ան-
հնար էր «ընդդիմադիր գործունէութիւն ծաւալել՝ առանց Ապտիւլ Հա-
միտէն ֆինանսատրուելու»¹¹: Ի. Թեմօ եւս իր կուսակիցներուն կ'առա-
ջարկէ ընդառաջել սուլթանի առաջարկներուն, մէկ տարուան համար
պաշտօններ զբաղեցնել պետական վարչամեքենային մէջ եւ գանձուած
աշխատավարձերը տրամադրել կուսակցութեան: Ռեզա կտրականա-
պէս դէմ կ'արտայայտուի որեւէ ձեւի համաձայնութեան: Լարուած եւ
ձգձգուած բանակցութիւններէ յետոյ Իթթիհատի պարագլուխներէն
Սիւքութի, Ապտիւլլահ Ճելտէթ եւ Թունալը Հիլմի երկրորդ կարգի դի-
ւանագիտական պաշտօններ կը ստանձնեն համապատասխանաբար
Հոռմի, Վիեննայի եւ Մատրիտի դեսպանատուներուն մէջ: (Իթթիհատի
պարագլուխները իրենց խոստումները չեն յարգեր ու կը շարունակեն
անստորագիր յօդուածներով աշխատակցիլ Օսմանլին եւ զբաղիլ Իթ-
թիհատի կազմակերպչական հարցերով):

ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎԻ ՓԱՓԱՔՆԵՐ

Երբ տակաւին Իթթիհատի ղեկավարներուն եւ սուլթանի գործակալներուն միջեւ բանակցութիւնները կը շարունակուէին, 1899 Օգոստոսին, Իթթիհատը ներքին ճգնաժամէն դուրս բերելու եւ երիտթրքական շարժման տարրեր թեւերուն միջեւ համադրութիւն ստեղծելու նպատակով Հիլմի կ'առաջագրէ ընդդիմադիր բոլոր ուժերով խորհրդաժողով գումարելու գաղափարը, եւ այս ուղղութեամբ կը նախաձեռնէ որոշ աշխատանքներ: Սուլթան Ապտիւլ Համիտ, դիւանագիտական միջոցներով, եւրոպական շարք մը պետութիւններ կը համոզէ նման խորհրդաժողովի մը կայացումը չարտօնել: Խորհրդաժողովը կը ձախողի. սակայն այդ գաղափարը կը մնայ կենդանի:

1899 Դեկտեմբերին, մինչ Իթթիհատ կը գտնուէր ներքին պառակտումներու եւ ճգնաժամի մէջ, Եւրոպա կ'ապաստանի երիտթրքական շարժման երրորդ մեծ դէմքը՝ Տամատ Մահմուտ փաշան իր երկու որդիներով՝ իշխան Սապահէտտին եւ Լուսթֆուլլահ պէյ: Սուլթան Ապտիւլ Համիտի քեռայր եւ Արդարադատութեան Նախարարի պաշտօն վարած Տամատ Մահմուտ ծանօթ էր իր ազատախոհութեամբ եւ անգլիամէտ հակումներով: Սուլթանը լաւ գիտէր անոր կարողութիւնները, ուստի կը փորձէ կաշառել զայն: Տ. Մահմուտ կը մնայ անդրդուելի եւ գործակցութեան առաջարկ կը ներկայացնէ Ռեզային: Գործակցութիւնը չ'իրականանար՝ արտաքին միջամտութեան հարցով Ռեզայի անգիջող կեցուածքին պատճառով: 1900 Մարտին, Տ. Մահմուտ կը մեկնի Ժընև, կը հանդիպի Կ. Վարչութեան հետ ու կը սկսի աշխատակցիլ Օսմանյիին: Իր ղեկավարութեամբ կը կազմէ նոր վարչութիւն մը, որուն կու տայ Օսմանեան Ազատականներ անունը: Միւս կողմէ, Իթթիհատի գործող վարչութեան մէջ կը կատարուին փոփոխութիւններ: Երկու վարչութիւնները իրենց գործունէութիւնը կը շարունակեն համակեցութեամբ. տնտեսական առաւելութիւնը ըլլալով Տամատ Մահմուտ փաշայի կողմը, վերջինս կ'ունենայ գերիշխող դիրք: Զոյգ վարչութիւնները եւ Օսմանյի կը տեղափոխուին Լոնտոն: Տ. Մահմուտ կը յաջողի գործակցութեան լուրջ կապեր ստեղծել ալպան յեղափոխականներուն հետ: Անոր կը միանան յոյն յեղափոխականները:

Այս բոլորը սակայն Իթթիհատը եւ ընդհանրապէս երիտթրքական շարժումը դուրս չեն բերեր ներքին տարակարծութիւններէն: Ռեզայի եւ Տ. Մահմուտի անջատ գործունէութիւններուն զուգահեռ կը պառակտուի նաեւ Եգիպտոսի մասնաճիւղը. Գահիրէի մէջ Պահրիյէյի Ռիզա կը հիմնէ նոր կազմակերպութիւն մը՝ Օսմանեան Միութեան Արշալոյս Ընկերակցութիւնը (Օսմանյը Շաֆաք Իթթիհատ Ճեմիյէթի), որ կը դաշնակցի Ռեզայի: Կը պառակտուի նաեւ Իթթիհատի Կ. Վարչութիւնը¹²: Անկէ դուրս կու գան «գործունեաները» եւ կը հիմնեն իրարմէ անջատ գործող շարք մը խմբակցութիւններ, ինչպէս՝ Հայրենիքի եւ Ազգի

Ապագային Համար Օսմանեան Ընկերակցութիւն (Վաթան Վէ Միլլէթ Իսթիքպալ Ճեմիյէթի Օսմանիյէսի), Վրէժխնդիր Երիտասարդ Օսմաններու Ընկերակցութիւն (Ինթիքամճը Ենի Օսմանլըյար Ճեմիյէթի), Հատուցման Ընկերակցութիւն (Իսթիրտատ Ճեմիյէթի), եւն.:

Տարակարծութիւններն ու ներքին պառակտումները աւելի կը շեշտեն տարբեր խմբաւորումներու միջեւ գործակցութիւն ստեղծելու համար խորհրդածողովի մը անհրաժեշտութիւնը:

ԵՐԻՏԹՈՒՐՔ-ՀԱՅ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՄԻՆՉԵՒ 1902Ի ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎԸ

Երիտթուրքերը ընդհանուր առմամբ, Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ծաւալ ստացող ազգային-ազատագրական շարժումներուն կը վերաբերէին հակակրանքով, զանոնք նկատելով Կայսրութեան ամբողջականութեան դէմ ուղղուած արտաքին ուժերու սադրանքը: Անոնք կը փորձէին համոզել ազգային-ազատագրական շարժումներու ներկայացուցիչները՝ հրաժարիլ անջատողական ձգտումներէն եւ մասնակի բարեկարգումներու պահանջներէն, միացնել ճիգերը, տապալել համիտեան վարչակարգը, հաստատել սահմանադրութիւն, նախաձեռնել ընդհանուր բարեկարգութիւններու՝ որուն ծիրին մէջ ինքնաբերաբար կը բաւարարուին նաեւ ազգային փոքրամասնութիւններուն պահանջները: Ընդհանրապէս երիտթուրքերը եւ ի մասնաւորի Իթթիհատի մէջ Ռըզայի գլխաւորած թեւը օսմանականներ էին: Անոնց հիմնական նպատակն էր պահպանել Օսմանեան Կայսրութեան ամբողջականութիւնը եւ կատարել վարչական բարեկարգումներ: Երիտթուրքերը «շատ քիչ հետաքրքրուած էին գաղափարախօսական եւ ընկերային հարցերով: Անոնց հիմնական մտահոգութիւնը գոյատեւման հարցն էր՝ օսմանեան պետութեան գոյատեւման հարցը, որ իրենց հայրերը սերունդներ ամբողջ կրցան պահպանել: Իրենց ամբողջ գործունէութիւնն ու քննարկումները կը դառնային մէկ հարցի շուրջ- Bu devlet nasil kurtarilabilir? - այս պետութիւնը ինչպէ՞ս կարելի է փրկել»¹³:

Հակառակ ազգային-ազատագրական շարժումներուն հանդէպ իրենց ժխտական դիրքորոշման, երիտթուրքերը մարտավարական ընդհանրական շահեր հետապնդելով, կը փորձեն կապեր մշակել ոչ-թուրք խմբաւորումներու հետ: Այս ծիրէն ներս, անոնք յարաբերութեան մէջ կը մտնեն նաեւ հայկական կուսակցութիւններուն հետ:

Անդրադառնալով նոր սկիզբ առնող Հնչակեան-Իթթիհատ յարաբերութիւններուն, Սապահ Գիւլեան կը գրէ. «մեր անհատական կուսակցական յարաբերութիւնը սկսած է 'միութեան եւ յառաջդիմութեան' հիմնադիր՝ Ահմէտ Ռիզայի հետ, դեռ 1891-92ին»¹⁴: Մինչեւ 1895 այդ «յարաբերութիւնները, առանց ընդհարումների, շարունակուում էին բարի դրացնութեան, լայնախոհ հակառակորդութեան հողի վրայ՝ գէթ մեր

կողմից, երբ առաջին պատեհ առթիւ կրքերը բորբոքեցան եւ 'թշնամական' յարաբերութիւնները սկիզբ առան»¹⁵:

Երիտթուրք-Դաշնակցութիւն յարաբերութիւնները եւս կը սկսին մօտաւորապէս նոյն շրջանին: Ատենի ՀՅԴ-ի ղեկավարներէն Միքայէլ Վարանդեան, 1910ին հրատարակած Վերածնող Հայրենիքը եւ Մեր Դէրը գիրքին մէջ կը գրէ. «ու այդ աստիճան, ի հարկէ, բայց դարձեալ մտերմական էին մեր յարաբերութիւնները վերջին 15 տարուայ ընթացքում՝ թուրք ու քիւրտ դիմադրական տարրերի հետ: Ժընեւը դարձեալ ժամադրավայր էր, ուսկից անցնում էին Սիւքութիւնները, Թումալըները, Ապտիւլափափները եւ անվերջ բանակցում ու յօրինում գործունէութեան ծրագրեր: Վարանդեանի շրջան էր նրանց համար, ծոյլ ու անգոյն ֆրագամութեան, 'թղթային յեղափոխութեան' շրջանը: Շատ ջանացիմք բերելու նրանց մեր հաւատքին-ապարդիւն: 'Մեշէրէթեան' խաղաղ, անարիւն յեղափոխութեան դաւանանքը մտել էր բոլորի ուղի ու ծուծը, թունաւորել, մեղկացրել»¹⁶:

Երբ Փարիզի մէջ յարաբերութիւնները այս կարգի էին, 1893ին Պոլսոյ մէջ կը տարածուի «Հայերը եւ Թուրքերը Սուլթան Համիտի Տակ» վերնագրով թռուցիկը, որ կը ծանուցէ թէ լոյս տեսած է Պոլսոյ Երիտասարդ Թուրքերու Կոմիտէի տպարանէն: Օսմանեան Արտաքին Գործոց Նախարարութիւնը դեպքանատուներուն ցուցմունք կու տայ բացայայտել թռուցիկին հեղինակը, «որովհետեւ գրեթէ անհնար է որ այդ տպագրուած ըլլայ Կ. Պոլսոյ մէջ»¹⁷: Կարճ ժամանակ անց կը տարածուի նաեւ նոյն թռուցիկին ֆրանսերէն թարգմանութիւնը: Թռուցիկները կ'արժանանան եւրոպական մամուլին ուշադրութեան:

Երիտթուրքերու կողմէ Պոլսոյ մէջ հակասուլթանական թռուցիկներու ցրումը մերթըմբերթ կը կրկնուի: Թռուցիկներուն մէջ նաեւ սուլթանին դէմ միասնական պայքարի կոչեր կ'ըլլան: Անդրադառնալով նման կոչի մը Դրօշակ կը գրէ. «յայտարարութեան մէջ կարճ եւ ազդու կերպով ցոյց է տրուած Թուրքիոյ հոգեվարք դրութիւնը, անոր մօտալուտ մահը, եթէ վերջնական դարման ձեռք չառնուի անոր փրկութեան համար: Յայտարարութիւնը կը վերջանայ ազդու հրաւերով մը, որով թուրք յեղափոխականները կը հրաւիրուին միանալ եւ տապալել գազան սուլթան Համիտը, որու թագաւորութիւնը Թուրքիոյ լայնածաւալ կայսրութեան համար աղետներու, արհաւիրքներու, կեղեքումներու եւ թշուառութիւններու երկար շարք մըն է եղեր...»¹⁸:

*
* *

Հայ ազգային-ազատագրական պայքարի զարթոնքին սուլթան Համիտ կը պատասխանէ համատարած ջարդերով: 1894-96ին Արեւմտահայաստանի եւ Պոլսոյ մէջ կը ջարդուին հարիւր հազարաւոր հայեր: Անդրիա, Ֆրանսա եւ Ռուսիա կը միջամտեն եւ սուլթանը 1895 Մայիս 11ին կը

ստորագրէ մայիսեան բարեկարգումներու ծրագիրը: Ահազանգի կը մատնուին իթթիհատականները: Մեշերէթ կը գրէ. «Մայիս 11ի ծրագիրը մասնակի բարեկարգութիւններ աչքի առաջ ունէր, օսմանեան երկրի միայն մի մասի համար. մինչդեռ պէտք է ներմուծել ընդհանուր, լայն չափերով բարեկարգութիւններ, որպէսզի ամբողջ օսմանեան պետութեան բոլոր ժողովուրդի վրայ տարածուէր անխտիր»¹⁹: Հայկական Նահանգներուն խոստացուած բարեկարգութիւնները ամբողջ Կայսրութեան վրայ տարածելով, ընդհանրապէս բարեկարգ եւ արդիական պետութիւն մը ստեղծելու վերափոխիչ եւ յառաջդիմական նպատակը չէր միայն երիտթուրքերուն հետապնդածը: Անոնք չէին ընդուներ որ հայերը իրենց տառապանքներով, կարիքը ունին շուտափոյթ եւ մասնայատուկ բարեկարգումներու: Երիտթուրքերը կը հաւաստէին թէ թուրքն ու քիւրտն ալ հայերուն չափ կը տառապին համիտեան վարչակարգէն: Հայերուն մասնայատուկ իրավիճակին մերժումը, խորքին մէջ ժխտումն էր անոր ազատական ձգտումներու արդարացիութեան, որ կրնար տանիլ մինչեւ ինքնավարութեան պահանջը, նոյնիսկ՝ անջատում Կայսրութենէն: «Երիտասարդ թուրքերը եւ յատկապէս Ռեզան չէին ցանկար ընդունիլ որ հայ ժողովուրդին մասնայատուկ կացութիւնը կրնար պահանջել յատուկ ծրագիր մը եւ փոխարէնը կը ջատագովէին ընդհանուր բարեկարգութիւններ ամբողջ Կայսրութեան համար: Այս շրջագիծէն ներս, 'բարեկարգումներ բոլորին համար' լոգումզը, որ երիտթուրքերուն կողմէ հետետողականօրէն յառաջ կը քաշուէր, հեռու էր չէզոք լոգումզ մը ըլլալէ»²⁰:

Այս տեսակէտը միայն Մեշերէթինը չէր, այլ ըստ էութեան երիտթուրքական շարժման գաղափարախօսութեան կարեւոր բաղադրիչներէն էր: Մուրատ պէյ, 1897 Յունիսին ժընեւի մէջ հրապարակած *La Force et la Faiblesse de la Turquie les Coupables et les Innocents* (Թուրքիոյ գօրութիւնը եւ տկարութիւնը յանցաւորները եւ անմեղները) գիրքին մէջ, ուր շարադրուած են իր քաղաքական հայեացքները, քրիստոնեայ ժողովուրդներու պահանջներուն մասին կը գրէ. «Թուրքիոյ մէջ քրիստոնեաներու հարցը Օսմանեան Կայսրութեան հողին վրայ հաստունցած պտուղ մը չէ: Այս հարցը իր ծնունդը առած է դիւանագիտական գրասենեակներու մէջ»²¹: Իսկ հայերուն առնչութեամբ, ան կ'աւելցնէ. «Լստահաբար, Թուրքիոյ մէջ յատուկ հայկական հարց մը, ընդհանուր բարեկարգումներու ծիրէն դուրս, պէտք չէ եւ կարելի չէ որ բարձրացուի, այն պարզ պատճառով, որ ոչ մէկ հիմք կայ, նոյնիսկ արիւնտական, Հայաստան մը կառուցելու համար»: Յիշեալ գիրքին մէջ Մուրատ պէյ «ներկայացնում էր հայ յեղափոխականներին յաչս Եւրոպայի, իբրեւ մահմետական ժողովրդների երդուեալ ուղիներ, նրանց դահիճներ ու կոտորողներ»²²:

Մայիսեան բարեկարգումներու ծրագիրէն անմիջապէս ետք Ռեզա եւ Տոքթ. Նազըմ Փարիզի մէջ հանդիպում կ'ունենան Հնչակեան Կուսակցութեան ղեկավարներուն հետ: Տոքթ. Նազըմ նոր եկած էր Պոլիսէն: Ան երկարօրէն կը պատմէ թէ ինչպէս Կայսրութեան բոլոր կողմերը իսլամ ընդդիմադիրներ կան որոնք կազմ ու պատրաստ կը սպասեն հրահանգի՝ որպէսզի տապալեն սուլթանը: Ուստի ան միասնական պայքարը անհրաժեշտութիւն կը նկատէ եւ կ'առաջարկէ այս բովանդակութեամբ համատեղ յայտարարութիւն մը հրապարակել: «Նենգամտութիւնը որոշ էր: Մեր կողմից կատարեալ մերժում»²³ կ'եզրակացնէ Սալահ Գիւլեան: Իթթիհատի փափաքով տեղի կ'ունենայ երկրորդ հանդիպում մը, որուն մասին Գիւլեան կը գրէ. «մեր վերջնական եւ կտրուկ պատասխանն եղաւ, որ սկզբունքով հակառակ չենք ամբողջ Թուրքիայի բարեկարգութեան, ընդհակառակը՝ ցանկացողն ենք, եւ Մայիս 11ի ծրագիրը արդէն այդ ընդհանուր բարեկարգութեան մի մասն էր, յարմարեցում՝ աւելի ու պակաս, հայ ժողովուրդի պահանջներին: Ուստի, եթէ անկեղծ էին, ոչ միայն չպիտի հակառակէին, այլ իրենք էլ պիտի աշխատէին, որ այդ ծրագիրը օր առաջ իրականութիւն ստանար: -Համաձայնութիւնը չեկաւ»²⁴:

Սուլթան Ապտիւլ Համիտ, ստորագրուած ծրագրի գործադրութեան հանդէպ կը մնայ ամբողջապէս անտարբեր, որուն պատճառով Հնչակեան Կուսակցութիւնը Սեպտեմբեր 30ին Պոլսոյ մէջ կը կազմակերպէ Պապը Ալիի ժողովրդային ծանօթ ցոյցը (սուլթանը այդ ծրագիրը կը վաւերացնէ Հոկտեմբեր 12ին): Իթթիհատականները շատ գոհ չեն մնար ցոյցէն ու այս առիթով Պոլսոյ մէջ կը հրապարակեն թուուցիկ մը ուր կ'ըսուի.-

Մուսլիմաններ եւ սիրելի հայրենակից թուրքեր,

Հայերը մեր երկրին բարձր իշխանութեան՝ Պապ Ալիի վրայ, որ յարգանք կը վայելէ բոլոր երոպացիներէն, յարձակում գործել համարձակած են: Մեր մայրաքաղաքը ցնցեցին: Կը ցաւինք հայ հայրենակիցներու այս լիրք շարժման համար: Բայց, ճշմարտութիւնը այն է, որ հալածանք, «գուլում», բռնութիւն եւ յոռի վարչութիւն պատճառ եղան որ այս ցաւալի դէպքերը պատահին:

Մենք՝ թուրքերս ալ, միւս բոլոր օսմանցիներուն հետ, բարենորոգում եւ ազատութիւն կ'ուզենք այս բռնակալ կառավարութենէն: Մեր ընկերակցութիւնը կ'աշխատի այդ նպատակին համար: Մենք, այսօր, փոխանակ հայերը պատժելու մասին խորհելու, յոռի վարչութեան, գուլումի եւ բռնապետութեան կեդրոն Պապը Ալին, շէյխ ու իսլամի պաշտօնատուներ եւ Երլտըզը կոխելով այդ պաշտօնատուները բռնապետներուն գլխուն փլցնենք: Չեղք ձեռքի տանք, հաւաքուինք, շատնանք եւ ցոյց տանք քաղաքակիրթ աշխարհին, թէ ալ ազատութեան սիրահար եւ անոր արժանի ենք:

Սա, առաջին թուղթիկն էր որ Իթթիհատ Պոլսոյ մէջ կը հրապարակէր իր պաշտօնական անունով:

Պապը Ալիի ցոյցին հանդէպ եւրոպական մամուլին եւ քաղաքական շրջանակներուն հանդէս բերած հետաքրքրութեան մթնոլորտին մէջ, երիտթրքական շարժման մաս կազմող Թուրք-Սուրիական Կոմիտէի նախագահ էմիր Արսլան, 1895 Նոյեմբեր 29ին *L'Intransigent* թերթին տուած հարցազրոյցին մէջ կ'ըսէ. «Մեր կուսակցութիւնը միջնորդի դեր կը կատարէ իրենց ինքնավարութիւնը պահանջող քրիստոնէայ հայերուն եւ երիտթուրքերուն միջեւ, որոնք մեզի նման իսլամ են եւ կը ցանկան պահպանել կայսրութեան անբողջականութիւնը, միաժամանակ ձեռք ձգելով գործնական բարեկարգումներ անոր բոլոր հպատակներուն համար»²⁶:

Մէկ այլ երիտթուրք գործիչ՝ Իզզէթ պէյ եւս հայ-թուրք համագործակցութեան կոչ կ'ընէ, որուն պատճառով կը ձերբակալուի համիտեան իշխանութիւններուն կողմէ²⁷:

1895 Դեկտեմբերին, Մուրատ պէյ եւս հանդիպումներ կ'ունենայ հայ կուսակցութիւններուն հետ: Այդ հանդիպումները սակայն գործակցութեան շուրջ արդիւնք մը չեն տար²⁸:

Ռեզա Փարիզի մէջ հանդիպում կ'ունենայ Հնչակեան Կուսակցութեան Պոլսոյ ղեկավարներէն Արփիար Արփիարեանի հետ, որ Պապը Ալիի ցոյցէն ետք անցած էր արտասահման: Շուրջ երկու ժամ տեւած խօսակցութենէն յետոյ Արփիարեան կ'եզրակացնէ թէ «ծրագրի մը վրայ համաձայնութիւնը դժուարին կ'երեւար», բայց կը խոստանայ Լոնտոն երթալէն ետք - ուր կը գտնուէր Հնչակեան Կուսակցութեան կեդրոնատեղին - հարցը համաձայնեցնել իր կուսակիցներուն հետ, «աւելի հիմնաւոր բանակցութեանց սկզբնաւորման»²⁹ համար: Արփիարեան իր հետ Լոնտոն կը տանի Ռեզայի գրաւոր առաջարկները որոնք 1896 Ապրիլին կը քննարկուին Կուսակցութեան ղեկավարութեան ընդլայնուած նիստի մը ընթացքին: Ռեզա կ'առաջարկէր գործակցութեան համար հիմք ընդունիլ Միտհաթեան Սահմանադրութիւնը, որմէ յետոյ ինք պատրաստ էր գալ Լոնտոն եւ քննարկել հարցի մանրամասնութիւնները: Ժողովը կ'որոշէ պաշտօնապէս չպատասխանել Ռեզային եւ անոր հետ բանակցութիւնները շարունակելու համար Սուրէն Սուրէնեանը (Ղազարոս Կտլոզեան) լիազօրել որ մեկնի Փարիզ: Սուրէնեանի վերադարձը Փարիզէն կը համընկնի Հնչակեան Կուսակցութեան մէջ ներքին տարակարծութիւններու յառաջացման. «նոյն օրերը ներքին խնդիրներ ծագելով, այլեւս մոռցուեցաւ երիտասարդ թուրքերուն հետ յարաբերութեան գործը»³⁰ կը գրէ Արփիարեան:

Ռեզա սակայն չի յուսահատիր: Ան կը մեկնի Լոնտոն եւ հանդիպում կ'ունենայ Հնչակեան Կուսակցութեան ղեկավար Աւետիս Նազարբէկեանի հետ: «Ընկ. Նազարբէկն էլ նոյն պատասխանն էր տուել: Այստեղից էլ ձեռնունայն վերադարձաւ»³¹ կը գրէ Սապահ Գիւլեան:

1896 Օգոստոսին, Փարիզի մէջ տեղի կ'ունենայ հանդիպում մը մէկ կողմէ տակաւին իր սաղմնաւորման մէջ գտնուող Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան ներկայացուցիչ Արշակ Զօպանեանի, Արփիարեանի, Անտոն Ռշտունիի եւ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան ուղղակի չպատկանող երկու այլ անձերու եւ միւս կողմէ Մուրատ պէյի, Ռեզայի եւ երեք այլ երիտթուրք ներկայացուցիչներու միջեւ: Շուտով կը պարզուի որ «համաձայնութիւն մը անկարելի պիտի ըլլար», որովհետեւ երիտթուրքերը «կը փափաքէին որ միաբանինք եւ միքիատեան սահմանադրութեան գործադրութիւնը պահանջենք, միանգամայն յայտարարելով որ հայ ազգը ինքնավար Հայաստանի մը պահանջումէն կը հրաժարի: Մեր պատասխանը եղաւ «Հայաստանի ինքնավարութեան դատը ամբողջ հայ ազգին սեփականութիւնն է: Ո՛չ պատրիարքը, ո՛չ ազգային ժողովը, ո՛չ որեւէ կուսակցութիւն իրաւունք ունի, առանց ամբողջ ազգէն արտօնուելու, յանուն ազգին այդ դատին հակառակող որեւէ յանձնառութեան ներքեւ մտնել: Մենք կուսակցութիւն մըն ենք, եւ մեր իրաւասութեան շրջանակին մէջ կրնանք խօսիլ միայն»³²:

Անկախ այն բանէն որ երիտթուրքական շարժման տարբեր թեւերուն եւ հայ կուսակցութիւններուն միջեւ առկայ էին լուրջ տարակարծութիւններ՝ յատկապէս ազատագրական շարժման գնահատանքին, օտար միջամտութեան, սահմանադրութեան բովանդակութեան, հայկական նահանգներու մէջ մասնակի բարեկարգութիւններուն շուրջ, երիտթուրքերը նաեւ անկեղծ չէին հայերու հետ իրենց յարաբերութեան մէջ: Մեշեքէթը, «հայկական անխիղճ խողխողումներու ատեն, սուլթանի հասցէին ականայ երկու խօսք կը գրէր, երբ հայերը փոխվրէժ լուծել փորձէին քիթը բերանը կը ճմռթէր: Ռիզայի ոգին, թէւ քառսային, սա էր- հայերը ո՞վ են որ ալ օսման կառավարութեան ձեռք կը վերցնեն»³³: Իսկ Մուրատ պէյ Միզանի էջերուն մէջ կը պաշտպանէր Ապտիւլ Համիտի կազմակերպած արիւնահեղութիւնը³⁴:

Երիտթուրքերու քծնանքն ու նրկերեսանիութիւնը ցայտուն դարձնելու համար, Սապահ Գիւլեան կը բերէ Տոքթ. Նազըմի օրինակը: Վերջինս, Զէյթունի ապստամբութեան հայոց յաղթանակին թարմ տպաւորութեան տակ «գլուխը կախ, ընկճուած» տրամադրութեամբ, տողերը գրողին կ'ըսէ. «Վերջապէս առաք, բարի՛ վայելում, դարձեալ՝ որպէս եղբայրներ՝ միասին պիտի լինենք: Դուք պետութեան արեւելեան թումբը պիտի կազմէք եւ մեր ընդհանուր վերածնունդի օրինակը, պատճառը դառնաք...էլ մոռնանք մեր կռիւները...»³⁵: Մինչ, քանի մը ա-

միս անց, Պանք Օթոմանի գրաւման դէպքէն (1896 Օգոստոս 14) անմիջապէս ետք, երբ Տքթ. Նազըմ եւ Ռըզա կը ճեմէին Փարիզի փողոցներուն մէջ, պատահականօրէն կը հանդիպին Սապահ Գիւլեանին. Ռըզա ժպտով կ'ըսէ. «Պ. Սապահ Գիւլեան, այս անգամ 10 հազարներով եմ կոտորում ... ուր մնաց հայկական դատը, Մայիս 11ի ծրագիրը, եւրոպական միջամտութիւնը», մինչ Տքթ. Նազըմ, «ժողովական ցնծութեամբ» կ'աւելցնէ. «այս մի քանի օրուայ կոտորածների թիւը 100 հազարից անցել է. երեւի, էլ հայ չախտի թողնեն»³⁶:

Հակառակ որ երիտթուրքերը հայկական հարցը կը նկատէին արհեստական եւ իրենց կեցուածքը հայ ազգային-ազատագրական շարժման հանդէպ ժխտական էր, անոնք կը շարունակէին հայկական կուսակցութիւններուն հետ գործակցութեան կոչեր հրապարակել: Առաջագրուած գործակցութեան միջոցով, երիտթուրքերը կը փնտրէին հայ կուսակցութիւնները հեռացնել իրենց ազգային առաջադրանքներէն եւ անոնց ներուժը օգտագործել իրենց հետապնդած համապետական խնդիրներու լուծման:

1896 Նոյեմբերին Փարիզի մէջ տեղի կ'ունենայ Իթթիհատի խորհրդաժողովը: Դրօշակ կը քննադատէ զայն, գտնելով որ «կուսակցութիւնը մնացել է նոյն անորոշութեան մէջ, դնելով նպատակ 'կառավարութեան ու խալիֆայութեան փրկութիւնը' եւ զբաղուել է գլխաւորապէս վարչական փոփոխութիւններով: Պաշտօնաթերթը կ'աւելցնէ սակայն որ, - միակ միախառնականն այն է, որ այսօր, 'երիտասարդ թուրքիան' անուրանալի է համարում հայ յեղափոխականներին արժանատրութիւնները եւ ներում մեր սխալները: Յոյս տաժենք, որ այս խոստովանութիւնից յետոյ իրենք տաճիկներն էլ կ'աճապարեն ձեռք բերել նոյն արժանատրութիւնները»³⁷:

1896 Դեկտեմբերին, Միզանի մէջ Մուրատ պէյ, որ վերջին խորհրդաժողովին ընտրուած էր Իթթիհատի նախագահ, իր «Հայ Հայրենակիցներուն Հրաւէր Մը» վերնագրեալ յօդուածին մէջ կը գրէ. «Ո՛վ մեր հայրենակիցներ, ո՛վ հայրենիքի մէջ եւ անորմէ դուրս գտնուող կուսակցութիւններ, մենք այս հրաւերը կ'ուղղենք ձեզի Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն կուսակցութեան անունով: Եկէք մոռնանք անցեալը եւ մեր ճիգերը նուիրենք ապագային: Եկէք միանանք որպէսզի փրկենք հայրենիքը այն աղետէն որուն մէջ կը գտնուի ան»³⁸:

Նոյն օրերուն, ՀՅԴ-ի մէջ աւելի յստակ կը դառնան երիտթուրքական շարժման հետ համագործակցելու միտումները: 1896 Դեկտեմբերին, ՀՅԴ Վասպուրականի կեդրոնական կոմիտէն, կուսակցութեան Բ. Ընդհանուր Ժողովին յղած իր տեսակէտերուն շարքին կ'առաջարկէ. «Երիտասարդ թուրքիային ամէն կերպով մօտիկնալ նպաստաւոր կը լինի մեր կարծիքով. բաւական է որ միութիւն անկեղծ լինի եւ ոչ օգ-

տուելու համար սոսկ»³⁹։ ՀՅԴ կովկասեան մարմիններու 1897-98 տարե-
շրջանի Ռայոնական Ժողովը իր հերթին, քննարկելէ ետք «Բարեկամու-
թիւն երկրում ապրող միւս ցեղերի հետ եւ յարաբերութիւն թուրքա-
հպատակ ուրիշ ազգերի յեղափոխական կազմակերպութիւնների հետ»
օրակարգը, միաձայնութեամբ կ'որոշէ. «յարաբերութիւններ սկսել
թուրքահպատակ միւս ազգութիւնների յեղափոխական կազմակեր-
պութիւնների հետ համերաշխ գործակցելու համար»⁴⁰։

ՀՅԴի մէջ հասունցող այս տրամադրութիւնները կ'արտացոլան նա-
եւ Կուսակցութեան պաշտօնաթերթին մէջ։ Դրօշակ իր Ա. էջին վրայ
ամբողջապէս կը թարգմանէ երիտթրքական շարժման բաղկացուցիչ
թեւերէն նկատուող թ. Հիւմիի հիմնած Օսմանեան Յեղափոխական
Կուսակցութեան Ա. շրջաբերականը ու ապա, «Վերջապէս» խորագրին
տակ վերլուծելով զայն, դրական կը գտնէ «կատուած շունը սպաննե-
լու» (խօսքը սուլթան Համիտի մասին է - Ե.Ճ.) կոչը։ Դրօշակ, հռետո-
րական ոճով մը գտնելէ ետք թէ այդ շրջաբերականը «իւր բացարձակ
յեղափոխական ոգով նոր դարազլուխ է կազմում օսմանեան ազգի
համար, - կ'եզրակացնէ. - մենք կ'ընդունինք մեզ պարզած ձեռքը. նա
շաղախուած է անթիւ թշուառների աղի-արտասուքով, ներկուած մեր
եղբայրների, մեր քոյրերի, մեր գաղափարական ընկերների քանկա-
զին, սուրբ արիւնով. բայց մենք կ'ընդունինք։ Եւ բարոյապէս իրատունք
շունենք մերժելու, երբ ձեռքը այդ մեկնում է անկեղծօրէն, երբ մեկնո-
ղը խոստովանում է իր յանցանքները եւ ձգտում նրանց քաշելու»⁴¹։

Այդ շրջանին կ'արձանագրուին նաեւ ՀՅԴ-երի թուրք գործնական
յարաբերութեան առաջին փաստերը։ 1897 Մարտ-Ապրիլ ամիսներուն
Իթթիհատի էրզրումի մասնաճիւղէն ներս տեղի կ'ունենան ձերբակա-
լութիւններ եւ խուզարկութիւններ։ Կը ձերբակալուի նաեւ Սեդրակ
Փաստրմաճեան անունով հայ մը՝ Եւրոպայէն գումարներ ստանալու եւ
Իթթիհատին փոխանցելու ամբաստանութեամբ։ Խուզարկութիւննե-
րուն ընթացքին իշխանութիւններուն ձեռքը կ'անցնի սպիտակ թուղթ
մը, որ քիմիական լուծոյթով լուալէ ետք կը պարզուի որ Ռուսիոյ վրա-
յով ղրկուած է Փարիզէն եւ հրահանգ մըն է ՀՅԴ էրզրումի Կոմիտէին՝
գործակցելու Իթթիհատի տեղւոյն մասնաճիւղին հետ, գտնելով որ հա-
կառակ շարք մը տարակարծութիւններու, երկու կազմակերպութիւն-
ները ունին ընդհանուր նպատակներ։⁴²

ԿՐԵՏԷ ԿՂՋԻՆ ՏԱԳՆԱՊԸ

Արդէն իսկ գոյութիւն ունեցող տարակարծութիւններուն կողքին,
հայ կուսակցութիւններուն եւ երիտթրքական շարժման մերձեցման
փորձերուն միջեւ յաւելեալ սեպ կը խրէ Կրետէ կղզին շուրջ ծագած
տագնապը։

1897ի սկիզբը, Կրետէի յոյները կ'ապստամբին օսմանեան տիրապետութեան դէմ: Ապստամբութիւնը եւրոպական հանրային կարծիքին մօտ համակրութիւն կը գտնէ եւ յառաջ կը բերէ բազմազգեան կամաւորական շարժում մը: Յունաստան թիկունք կը կանգնի ապստամբներուն եւ կը պաշտպանէ Կրետէի միացումը Յունաստանին: Ապրիլին ծայր կ'առնէ թուրք-յունական պատերազմը: Մեծ տէրութիւնները կը պաշտպանեն Օսմանեան Կայսրութեան ամբողջականութեան սկզբունքը եւ ակնկալուած նեցուկը չեն տար յոյներուն: Վերջնական յաղթանակը կը տանին օսմանեան բանակները: Տագնապի օրերուն, երբ Ռեզա եւ Մուրատ պէյ կը համաձայնին մինչեւ պատերազմի աւարտը դադրեցնել ամէն ձեւի քարոզչութիւն որ կրնայ դժուարութիւն պատճառել Օսմանեան պետութեան, անդին, հայ կուսակցութիւնները բացայայտ եւ ամբողջական համակրութիւն կը յայտնեն յոյներուն: Գիւլեան կը վկայէ թէ յանձնառութիւններ տրուած էին արտասահման գտնուող արեւմտահայ փորձառու մարտական ուժերուն պատրաստ ըլլալ մեկնելու Կրետէ⁴³: Կը նշուի թէ Հնչակեան Փետայի Զարգանդի (Հըրըղադ Յովհաննէսեան) գլխաւորութեամբ 70 հոգինոց կամաւորական խումբ մը յոյներու կողքին կը մասնակցի պատերազմին⁴⁴: Հնչակ եւ Դրօշակ թերթերը Կրետէի ապստամբութեան կ'անդրադառնան համակրական շարք մը յօդուածներով: Աւելին. երբ Միջանը կը քննադատէ Երոպայի հայ ուսանողներուն յունանպաստ մէկ հաղորդագրութիւնը, Դրօշակ իր «Պատասխան Միջանին» յօդուածին մէջ կը գրէ. «Ո՞ւմ համար է գաղտնիք, որ Յունաստանի անձնագրի քայլին համակրանքով են վերաբերում ոչ միայն հայ, այլեւ օտար ուսանողները, ոչ միայն հայ ազգը, այլեւ նրա հետ՝ ամբողջ քաղաքակիրթ մարդկութիւնը: Ուրիշ տեսակ էլ չի կարող լինել, քանի որ բոլորն էլ համոզուած են, որ տաճիկ կառավարութեան պարտութեամբ միայն նրա հպատակ ժողովուրդները թէ հայ եւ թէ մուսլիման հնարատրութիւն կ'ունենան բռնակալութեան դարատր կապանքները խորտակելու: Նորութիւն է միայն 'Միզան'ի բռնած դիրքը, որով նա կարծես ուզում է լսել մեր բերնից 'այո'՝ խօսքը՝ մեզ 'հայրենիքի' դաւաճան անուանելու եւ մեր գլխին 'հայրենասիրական' յորդորներ կարդալու համար»⁴⁵:

Թուրք-յունական պատերազմը, երիտթրքական շարժման՝ ի մասնաւորի պատերազմի մը պարագային արտաքին միջամտութեամբ համիտեան վարչակարգը տապալելու կողմնակիցներուն վրայ ժխտական անդրադարձ կ'ունենայ այլ դիտանկիւնէ մը եւս: Վերջիններուս մօտ այդ ակնկալութիւնները յօդս կը ցնդին: Սուլթան Ապտիւլ Համիտ, լաւապէս օգտագործելով հոգեբանական առիթը, իր գործակալներուն միջոցով, կաշառքի ճամբով անոնցմէ շատեր կը հեռացնէ երիտթրքական շարժումէն: Դրօշակ անդրադառնալով այս երեւոյթին, իր «Խաղ թէ Յեղափոխութիւն» առաջնորդող յօդուածով, սուլթանի ցանցին մէջ ին-

կող երիտթուրք գործիչները կ'անուանէ «ողորմելիներ», «անմիտներ», «դաւաճաններ», «նամերդներ» ու կ'աւելցնէ. «յունական պարտութիւնը մի գտիչ միջադէպ էր մաքրելու պատահական յեղափոխականներին: Երբ թուրքերի արժան յաղթութիւնները տէրութեան քայքայման վտանգը ըստ երեւոյթին չքացրին, այդ արտաքին երեւոյթներով յափշտակուող 'յեղափոխականները' սկսան կակազել: Եւ հասաւ այնտեղ, որ հայերիս[] յոյներին նկատմամբ արտայայտած համակրութիւնը, մի տեսակ հակաժողովրդային եւ 'ոճրագոյն' ցոյցեր նկատուեցան, իսկ ամենամեծ ձեռնածու Մուրատ պէյ համարձակեցաւ, ֆրանսերէն լեզուով մի ստոր գրութեամբ, ի միջի այլոց մեղադրել հայ տարրը, թէ նա իբր իր յարձակումները միշտ ուղղած է խաղաղ տաճիկ ժողովուրդի դէմ նզկիթների վրայ եւայլն: Այս մի ճարպիկ խաղ էր սուլթանին հաճոյանալու համար եւ Մուրատ պէյ հասաւ իր նպատակին: Սուլթանը նրան ներում է, նշանակելով հարէմի ներքինապետ»⁴⁶: *Տարբեր չէր նաեւ Հնչակի կարծիքը, որ իր «Անխուսափելի Գահալիժում» յօդուածին մէջ կը գրէ. «Մեշերէթը, որ Ահմետ Ճալալէտտին փաշայի առաքելութիւնը խրոխտանքով անյաջող է յայտարարում այսօր իրար հետ միասին ամբողջ աշխարհ գիտէ, որ իր ընկեր եւ 'Երիտասարդ Թուրքայի' ճանաչուած ընդհանուր պարագլուխ Մուրատ պէյ իրանց փաղիշակի գողումն է տաքանում: 'Մեշերէթ'ը, որ խրոխտանքով սուլթանին խրատ է տալիս կառավարական գանձը չվատնել Ճալալէտտինի առաքելութիւնների համար եւ 'կեղծատր սակարկութեան' մէջ չմտնել, քանի որ այդ 'անօգուտ է' այսօր յարգանքներ ու ներքողներ է շռայլում իրանց պարագլուխ այն Մուրատ պէյին, որ գործով ապացուցեց, թէ իր նմաններն ընդունակ են 'կեղծատր սակարկութեամբ' իրանց խիղճը, պատիւը, կուսակցութիւնը ծախելու 'անպատիւ սուլթանին', որը հեշտ բռնուող որսերի համար շատ ճարպիկ ու հմուտ որսորդ է»⁴⁷:*

1898 Ապրիլին Թիֆլիսի մէջ ընդլատակեայ պայմաններու տակ կայացած ՀԹԴ Բ. Հնդհանուր Ժողովը, «Համերաշխութիւն օտար տարրերու եւ կազմակերպութիւններու հետ» օրակարգին տակ, կը քննարկէ նաեւ երիտթուրքական շարժման հետ մինչ այդ կատարուած յարաբերութիւնները ու կ'եզրակացնէ. «Երիտասարդ թուրքերու հետ շարունակել սկսուած համերաշխ գործունէութեան մասին բանակցութիւնները, անոնց թերթերու եւ մեր հրատարակութիւններու միջոցով պարզել տաճիկ կառավարութեան մեր ձգտումները եւ նպաստել անոնց մէջ իսկական յեղափոխական ոյժ ստեղծելուն»⁴⁸:

Կուսակցութեան գերագոյն ժողովին որոշումներուն թարգմանը ըլլալով, *Դրօշակ աւելի յաճախ կը սկսի արձագանգել երիտթուրք-հայ գործակցութեան կոչերուն*: 1898 Մայիսին, «Երիտասարդ Թուրքիան» յօդուածով, ան կ'անդրադառնայ Օսմանլը թերթին մէջ լոյս տեսած

գործակցութեան հրաւերին ու կը գրէ թէ մինչ այդ իրենք հեռու մնացած էին նման գործակցութենէ, որովհետեւ «մենք շտեմանք թուրք յեղափոխականներ, մենք միայն տեսանք թուրք 'ազատամիտներ', 'խաղաղականներ'։ Խակ դրանից մեզ մօտ էլ շատ կան։ Չգուել ենք անպտուղ յիշատակագիրներից, զգուել ենք Եւրոպայի առաջ խնդրելուց ու աղերսելուց, ողբալուց ու հառաչելուց. ազատութիւնը մութացողից գարշում ենք մենք. դա եւ ցնորական է, եւ ստրկական ու անպատուաբեր»։ Սակայն *Դրօշակ* կը տեսնէ թէ եկած են թարմ ուժեր որոնք պատրաստ են «զրկել կարմիր յեղափոխութեան դատը, - ուստի» - թող, որ թերիայի մէջ մենք կարող ենք լինել տարբեր իրարից, բայց մենք ունինք մի ընդհանուր եւ մահացու թշնամի, որի դէմ կը մարտնչենք ընդհանուր ուժերով. դա Ապտիւլհամիտի ռէժիմն է»⁴⁹։

Ամիս մը անց, *Դրօշակ* այս անգամ կ'ընդառաջէ *Մեշէրէթէն* եկած գործակցութեան հրաւերի մը, միաժամանակ նշելով թէ. «այն 'Մեշէրէթ'ը, որ մի քանի ամիսներ առաջ անդակտ կերպով յարձակում էր հայերի, պուկարների վրայ։ Մենք չենք պատասխանում այդ անդակտ յարձակումներին, քանի որ համոզուած ենք, որ վաղը դրանք պիտի զոջան, որովհետեւ ճշմարտութիւնը մեր կողմն է։ - Այս առթիւ թերթը կը մատնանչէ ա'յն վարչաձեւը, որուն շուրջ պարտին համախմբուիլ ընդդիմադիր բոլոր ուժերը. - այդ ֆետերադիւ (դաշնակցական) ռամկավար կառավարչական կազմակերպութիւնն է ապակեղորոնացման սխառնով»⁵⁰։

Նկատելի է որ Օսմանլիի եւ *Մեշէրէթի* կողմէ եղած գործակցութեան առաջարկները տպագրուած էին անոնց ֆրանսերէն յաւելուածներուն մէջ միայն եւ թրքերէն ընթացիկ թիւերուն մէջ տեղ չէին գտած։ Սա ենթադրել կու տայ որ երիտթուրք ղեկավարները հայերու հետ գործակցութեան իրենց առաջարկներուն մէջ զգոյշ էին թուրք մոլեռանդ ամբօխը իրենց դէմ գրգռելէ։ Նոյն ձեւով կը բացատրուի նաեւ այն երեւոյթը որ Իթթիհատ-ՀՅԴ բանակցութիւնները կը կատարուէին խիստ գաղտնի կերպով⁵¹։

Այդ շրջանին, երիտթուրք-հայ գործակցութեան որպէս օրինակ կը նշուի իւրատեսակ պարագայ մը եւս։ 1898 Ապրիլին, Օսմանեան կայսրութեան Լոնտոնի դեսպան Անդրոփուլոս փաշան սուլթանական պալատ յղած «Երիտթուրքերը եւ Հայ Խռովարարները» վերնագրեալ ծածկագիր հեռագրին մէջ կը տեղեկագրէ թէ խումբ մը եւրոպացի անարխիստներ, երիտթուրքեր եւ Աւետիս Նազարբէկեան միասնաբար կը մշակեն սուլթանը ահաբեկելու ծրագիր մը։ Դեսպանը այս տեղեկութիւնները քաղած է ծրագրին մասնակից անարխիստ Ալեքսանտր Դեմիսկիէն, փոխան նիւթական վարձատրութեան։ Յամենայն դէպս, պատմագրութեան մէջ ցարդ չլուսաբանուած այս ծրագիրը չ'իրականանար⁵²։

1899 Մայիսին, Ռուսիոյ նախաձեռնութեամբ Լահէյի մէջ կը գումարուի Խաղաղութեան Միջազգային Խորհրդաժողովը: Հայերը, մակեդոնացիներն ու երիտթուրքերը աշխատանք կը տանին մասնակցելու խորհրդաժողովին՝ իրենց հարցերը այնտեղ ներկայացնելու համար: Հայերու կողմէ պատուիրակ կը նշանակուի Մինաս Չերազ⁵³: Իթիֆհատի բոլոր մասնաճիւղերուն համաձայնութեամբ պատուիրակ կը նշանակուի Ռեզա, որուն կ'ընկերակցի իթիֆհատական Փիէր Անմեղեան: Ռեզա կը համոզէ Չերազը խորհրդաժողովին ներկայանալ միացեալ պատուիրակութեամբ: «Սա, առաջին անգամն էր, երբ հրապարակայնօրէն Իթիֆհատը եւ հայերը կ'ունենային համատեղ գործունէութիւն»⁵⁴: Չերազին եւ Ռեզային չ'արտօնուիր ներկայանալ խորհրդաժողովին, այն առարկութեամբ որ անոնք պետական պատուիրակութիւններ չէին ներկայացներ: Վերջիններս սակայն խորհրդաժողովի մասնակիցներուն կը բաժնեն յուշագիրներ եւ կը կազմակերպեն դասախօսական երեկոններ:

Դրօշակ ամփոփելու համար 1899ի քաղաքական տարին, «Մեր Քաղաքական Համակիրները Թուրքիայում» խորագրին տակ, տեղ կու տայ «Մակեդոնիայի, երիտասարդ Թուրքիայի եւ քիւրտական գործիչներից մեզի ծանօթ անձանց» յօդուածներու: Այս ծիրէն ներս, «Երիտասարդ Թուրք Մը» ստորագրութիւնը օգտագործող յօդուածագիրը, կ'անդրադառնայ տարուան ընթացքին Հիլմիի կողմէ եղած օսմանեան բոլոր յեղափոխական ուժերը համաժողովի մը հրաւիրելու առաջարկին, կը նշէ թէ Մեշէրէթի յեղափոխական գործելաոճին կողքին կայ նաեւ Օսմանյի յեղափոխական տեսակէտը ու իր գրութիւնը կ'եզրակացնէ՝ «թէ՛ գոնկրեսին ջանքերը եւ թէ՛ երիտասարդ թուրքերու զանազան հրատարակութիւնները ակներեւ ապացոյց մըն են թէ երիտասարդ թուրքիան յեղափոխականներու միութեան ցանկացող է»⁵⁵:

Իրականութեան մէջ, Հիլմիի վերագրուած համաժողովի առաջարկը ներկայացուած էր Օգոստոսին, սակայն Ռեզայի կողմնակիցները մերժած էին այդ: Այս կապակցութեամբ, յատկանշական է Տքթ. Նազրմիի նամակը Սիւքութիին ուր կ'ըսուի. «ինչ կը վերաբերի Պրինստիգի մէջ կայանալիք առաջարկուած համաժողովին՝ երբ մէկը կ'ըսէ 'համաժողով', մեր միտքը կու գայ մարդոց խումբ մը որոնք կ'աշխատին միեւնոյն նպատակին համար: Ի շահ մեր կազմակերպութեան գումարուելիք համաժողովի մը համար քանի՞ հոգի կրնայ գտնուիլ: Մեր հայրենիքին ի՞նչ շահ կրնայ ապահովել համաժողով մը՝ որուն անկեղծօրէն կրնան ընդառաջել չորս ու կէս՝ արաբներ, հայեր, յոյներ եւ ալպանացիներ»⁵⁶:

Հայերու հետ համագործակցելու առաջարկով հանդէս կու գայ նաեւ Տամատ Մահմուտ փաշան, որուն «Բաց Նամակ Հայերուն» գրութիւնը կը տպուի Դրօշակի մէջ⁵⁷: Անդրադառնալով այս հրաւերին Դրօ-

չակ իր «Միութիւն թուրքերի Հետ» առաջնորդող յօդուածին մէջ կը գրէ. «միանա՛նք՝ գեղեցիկ միտք. բայց ո՞ւմ հետ եւ ի՞նչպէս,՝ ու կ'աւելցնէ.՝ երիտասարդ թուրքերը, մեծից սկսած մինչեւ փոքրը, հայկական հարցի վերաբերմամբ միշտ ներշնչուած են միեւնոյն ոգով, այսինքն՝ հայկական հարցի համար, իբրեւ միջազգային խնդրի համար, ոչ մի արդարացուցիչ հանգամանք չտեսնելու հակումներով, հայերի կրած սարսափները նրանց թշուառ գլխին փաթաթելու պատրաստականութեամբ, հայկական կոտորածները անուղղակի ձեւերով արդարացնելու տրամադրութիւններով եւ վերջապէս մի այնպիսի պահանջկոտութեամբ դէպի մեզ, որ կարծես թուրք ժողովուրդն է մեծապէս վնասուել հայերից եւ վերջիններս են, որ դեռ մի բան պարտական են նրան: Ապա, պաշտօնաթերթը ուշագրաւ դատողութեամբ մը կ'եզրակացնէ.՝ Տուէք մեզ որեւէ հաւաստիք, որ միանալով ձեզ հետ՝ դրանով մենք չենք ապահովի միայն ձեր հանգստութիւնը՝ թէ հայկական հարցը յաջողաբար խեղդեցիք եւ որ այդ հարցից այլեւս վտանգ չկայ օսմանեան գերիշխանութեան եւ նրա վաղեմի աշխարհակալ փառքին, այլ դրանով ձեռք կը բերենք թուրք ինդելիկեցիայի մի արժանահաւատ ոյժ, որ կարող է բարեփոխել մեր ժողովուրդի դրութիւնը,՝ եւ մենք յեղափոխականին վայել աւիւնով կը վազենք ձեր շարքերը ամրացնելու: Բայց ե՞րբ կը լինի այդ...»⁵⁸:

1900 Յուլիս-Հոկտեմբեր ամիսներուն, Փարիզի մէջ տեղի կ'ունենան ոչ-պետական բնոյթի շարք մը միջազգային խորհրդաժողովներ: Այդ ժողովներուն ներկայ կ'ըլլան նաեւ հայեր ու կ'արժարժեն հայկական հարցը: Համաժողովները կը քուէարկեն հայանպաստ բանաձեւեր⁵⁹: Խաղաղութեան խորհրդաժողովին ելոյթ կ'ունենայ նաեւ Ռըզա, որ կը քննադատէ հայութեան ի նպաստ քուէարկուած բանաձեւը եւ կը փորձէ բացատրել թէ Օսմանեան կայսրութեան մէջ առանձինն 'հայկական հարց' չկայ, այլ կայ կայսրութիւնը բարեկարգելու ընդհանուր հարց: Ժողովը Ռըզայի ելոյթը կ'ընդհատէ սուլոցներով: Ռըզայի ելոյթին կը հակադարձեն Փրոֆ. Մարիլիէ, Միքայէլ Յովհաննիսեան եւ Զօպանեան: Այս առիթով, Դրօշակ Ռըզան կը ներկայացնէ որպէս «արեւելեան այլասեռած կուլտուրայի մի գաւազ... որ տարիներով Փարիզում ընկած ուրիշ ոչինչ չգիտի, բայց եթէ հայերի հասցէին ուղղած ստոր գրապարտութիւններով՝ շահագործել մի շարք յարգելի մարդկանց հաւատը»⁶⁰, Ռըզա եւս չի բաւականանար միայն ելոյթով: Մեշէրէթի մէջ ան սանձարձակ յարձակումներ կը գործէ հայերու հասցէին: Անոր կը պատասխանէ Երուխան (Երուանդ Սրմաթէշխանլեան), որ Վառնայի մէջ իր խմբագրած Շաւիղ հանդէսի Նոյեմբեր 15ի թիւին մէջ կը գրէ. «բոլոր Ահմետ Ռըզաները, Խալիլ Ղանեմները, Մահմուտ փաշաները այս տեսակ արարածներ են. մերկացուր զիրենք իրենց ծպտումէն, ու պիտի տեսնես որ նախանձելի մրցակիցներ պիտի հանդիսանան Պոլսոյ փո-

դոցներուն երբեմնի արիւնկզակ շահատակներուն»։ Շաւիղի մէկ այլ թիւին մէջ, Երուխան կը հաւաստէ որ երիտթուրքերու ծրագիրը «...նոյնքան կործանարար է հայութեան համար, որքան համիտեան դժոխային մեքենան, որուն մէջ տասը տարիէ ի վեր կոտորուելու վրայ ենք»⁶¹։

1900 Յուլիսին տեղի կ'ունենայ Սասնոյ Սպաղանք գիւղի ջարդը։ Եւրոպական մամուլը այդ մասին աղմուկ կը բարձրացնէ։ Մեշերէթ կը սրտնեղի բարձրացած աղմուկէն ու հարց կու տայ թէ ինչո՞ւ Անգլիան եւ Ֆրանսան կրնան Ափրիկէի մէջ սպանութիւններ կատարել իսկ քիւրտն ու թուրքը իրենց երկիրներուն մէջ չեն կրնար իրենց հասկցած ձեւով դատաստան տեսնել հայ աւազակներուն հետ։ Թերթը կը գրէ նաեւ թէ «Սպաղանքի դէպքը տեղի ունեցաւ այն ժամանակ, երբ գերմանական կայսրը հրամայում էր Չինաստան գնացող իր զինուորներին ոչ մի գթութիւն ցոյց չտալ դէպի նրանց, որոնք կը դիմադրեն զենքով։ Եթէ Վիլհելմի այս խօսքերը ուղղուած լինէին Ալի փաշային, նա իր հերոսական գործերի համար վարձատրութիւն կը ստանար»⁶²։

ԱՆՀԱՏ ՀԱՅԵՐ ԵՐԻՏԹՐՔԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՄԷՋ

Երիտթրքական շարժման տարբեր թեւերուն հետ հայ կուսակցութիւններուն ունեցած վերիվայր յարաբերութիւններէն անկախ, երիտթուրքերու հետ ուղղակի յարաբերութեան մէջ գտնուած են նաեւ անհատ հայեր։ (Մինչեւ 1908, երիտթուրքերը յատուկ կապ մը ունեցած չեն պատրիարքարանին հետ, որ գտնուելով Պոլսոյ մէջ, բնականաբար յարաբերութեան մէջ պիտի չմտնէր հակապետական շարժման ղեկավարներուն, նոյնիսկ անդամներուն հետ, չվտանգելու համար իր պաշտօնական յարաբերութիւնը Բ. Դուան հետ։)

Այս շարքի հայերէն առաջինը կարելի է նկատել Լոնտոնի մէջ Պարսկաստանի դեսպան Մելքոն խանը։ Դիւանագիտական աշխարհին մէջ հեղինակութիւն եւ լայն յարաբերութիւններ ունեցող Մելքոն խան, կը նկատուէր Պարսկաստանի սահմանադրութեան կերտիչներէն եւ Պարսկաստանի 'Միտհաթ փաշան'։ Ան հուլիսեամբ սահմանադրական էր. կը հաւատար որ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ մասնակի բարեկարգումներու հարց չկայ, այլ կայ ընդհանրապէս Կայսրութիւնը բարեկարգելու հարց՝ որ կ'իրագործուի սահմանադրութեան միջոցով։ Այս սկզբունքով ալ ան գործնական գետնի վրայ սատար կը կանգնի Ռեզային ու տեսականօրէն ալ կ'աշխատակցի եւրոպական մամուլին՝ պաշտպանելով երիտթուրքերու տեսակէտերը։⁶³ Մելքոն խան նաեւ բարձրաստիճան ֆրանկմասոն էր եւ այս ուղղութեամբ եւս կապեր ունէր երիտթուրք պարագլուխներու հետ⁶⁴։

1896էն Ռեզայի 'սպայակոյտին' մէջ կը փայլի Փիէր Անմեղեանը, որ Օթթոման ծածկանունով կ'աշխատակցի Մեշերէթին (որոշ շրջան մը

հայ կուսակցութիւններուն համար անյայտ կը մնայ որ Օթթոման գրչանունին ետին հայ մը թաքնուած էր): 1900ին ան Պրիւքսէյի մէջ կը հրատարակէ *Pour le Jubilé du Sultan* գրքոյկը: Նոյն տարին ան կը կաշառուի սուլթանէն, կը ստանայ պաշտօն ու կը վերադառնայ Պոլիս⁶⁵:

Փարիզի մէջ Իթթիհատին կը յարի Պետրոս Հալաճեան, որ սահմանադրութեան հռչակումէն ետք Իթթիհատի ցանկով կ'ընտրուի երեսփոխան⁶⁶ եւ աւելի ետք Հանրագուտ Շինութեանց Նախարար կը նշանակուի:

Երիտթրքական շարժման Մուրատ պէյի թեւին կը յարի 1894էն արտասահման անցած Տիրան Քելէկեանը: Ան, 1897ին կ'ընդառաջէ սուլթանի գործակալներուն, կը վերադառնայ Պոլիս եւ կը նշանակուի Անձնական Գանձի Նախարարութեան քարտուղար, սակայն երիտթրքական շարժման հետ կը պահէ գաղտնի կապեր: 1904ին կը տեղափոխուի Գահիրէ, ուր երիտթրքական շարժման մէջ կը տանի աշխոյժ գործունէութիւն, իրեն գործակից ունենալով Պեհաէտտին Շաքիրը⁶⁷: Կը հրատարակէ նաեւ *Ենի Ճիքիր* (նոր միտք) երիտթրքական երկչաքաթաթերթը⁶⁸:

Երիտթրքական շարժման կը յարի եւ Օսմանյի կ'աշխատակցի Տիգրան Զաւէն (Տիգրան Զուգասգեան)՝ երբ որպէս ուսանող կը գտնուէր ժընեւ: Աւելի ուշ, օսմանականութեան եւ սոցիալիզմի խառն գաղափարախօսութեամբ՝ Զաւէն 1906-1908 թիֆլիսի մէջ կը հրատարակէ *Երկրի Զայն* շաբաթաթերթը, ուր կը ջատագովէ երիտթուրք-հայ գործակցութիւնը:

Գիւլեան կը վկայէ թէ Փարիզի մէջ քիչ չէր երիտթրքութեան յարած հայ ուսանողներու թիւը, որոնք «ուղղակի փորձանք էին դարձել մեր գլխին, ամէն տեղ մտնում, ելնում ու խօսում՝ որպէս հայրենասէր հայ»⁶⁹: Ասոնք եւս Ռըզայի հետեւողութեամբ սահմանադրականներ էին ու դէմ էին ամէն ձեւի անջատողականութեան եւ մասնակի բարեկարգումներու:

Օսմանեան կայսրութեան սահմաններէն ներս եւս կային հայեր որոնք անդամակցեր էին Իթթիհատի ընդլայնակեայ բջիջներուն: Երբ 1898ին իշխանութիւնները կը բացայայտեն Մերսինի եւ Ատանայի Իթթիհատական գաղտնի կազմակերպութիւնները եւ ձերբակալութիւններ կը կատարեն, կը պարզուի որ անոնց շարքերուն մէջ կան նաեւ հայեր⁷⁰:

Հայերուն եւ ընդհանրապէս քրիստոնեաներուն մասնակցութիւնը երիտթրքական շարժումին, տեղի կու տայ տարբեր հակադարձութիւններու: Երեւոյթէն խանդավառ երիտթուրքերուն կողքին կ'ըլլան նաեւ դժգոհներ՝ առաւելաբար համիսլամական գաղափարախօսութեան ջատագովները: Երբ շարժման տարբեր թեւերուն միջեւ վէճերը կը սրին, Ռըզայի հակառակորդներէն Մայմումի, քննադատելու համար *Մեշեք-րէթը* կը գրէ թէ անոր շուրջ հաւաքուած են մերժուած եւ օտարացած տարրեր, որոնց շարքին՝ թերթը նիւթապէս հովանաւորող սուրիացի

Խալիլ Ղանէմը, «մեր պետութեան եւ կրօնքին թշնամի յոյն մը որ կ'օգտագործէ իսմիտ (Արիստիտի) կեղծանունը, հայ մը (Փիէր Ամմեդեան) եւ հրեայ մը (Ալպեր Ֆուա): Սա կոչել կազմակերպութեան օրկանը՝ ստորութիւն եւ վատութիւն է»⁷¹: 1897ին, երբ Եգիպտոսի մէջ Իթթիհատ կը փորձէ իր շարքերը ներգրաւել ընդդիմադիր կրօնականները, վերջիններս հրաւերին ընդառաջելու համար նախապայման կը դնեն քրիստոնեաներու Իթթիհատին անդամակցութեան դադրեցումը, բացառելով որ. «յոյները յառաջ կը քաշեն Յունաստանի շահերը եւ պոպկարները յառաջ կը քաշեն Պուլկարիոյ շահերը: Հայերը կը հետապնդեն Հայաստան ստեղծելու ցնորքը եւայլն եւայլն: Այս ազգերու կրօնականներուն եւ ուսուցիչներուն կողմէ եկեղեցիներուն եւ դպրոցներուն մէջ մատուցուած քարոզներն ու դասերը, նոյնիսկ օրօրոցային երգերը որոնք դաստիարակչութիւններուն կողմէ կ'երգուին օրօրոցային մանուկներուն՝ իսլամին դէմ են: ...Քանի որ օսմանեան երկիրը իսլամական երկիր մըն է, ինչպէս որ կը ճանչնան մեծ պետութիւնները, ուստի անոր ներկայի կացութեան բարեկարգման հիմնական ուժը պէտք է պատկանի իսլամ տարրին»⁷²:

ԴԷՊԻ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎ

1901 Մարտ-Ապրիլ ամիսներուն, իշխան Սապահէտտին եւ Լիւթֆուլլահ պէյ Հաք (իրաւունք) եւ Օսմանյըթերթերուն մէջ «Օսմանեան Հայրենակիցներուն» ուղղուած կոչերով, ընդդիմադիր բոլոր ուժերը կը հրաւիրեն խորհրդաժողովի⁷³: Կը կազմուի համադրող մարմին մը բաղկացած Սապահէտտինէն, Լիւթֆուլլահէն եւ Իսմայիլ Քեմալէն: Մարմինը ժողովի կը հրաւիրէ ընդդիմադիր շարք մը ծանօթ դէմքեր: Ժողովը, համադրող մարմինն կը յանձնէ խորհրդաժողովին համար տարբեր կազմակերպութիւններու հրաւերներն ուղարկելու պարտականութիւնը: Հրաւերները կ'ուղարկուին Օսմանեան Ազատականներու Միութեան Ընկերակցութիւն (Սերպեստ Օսմանյըթ Իթթիհատ Ճեմիյէթի) անդոյ կազմակերպութեան անունով՝ տարբեր կազմակերպութիւններու միջեւ զգայնութիւններ յառաջ չբերելու նպատակով:

1901 Ապրիլին, ՀԹ Դաշնակցութեան կամքը ներկայացնող մարմինը, Ֆիլիպէի մէջ (Պուլկարիա) քննութեան կ'առնէ Տամատ Մահմուտ փաշայի խորհրդաժողովի հրաւերը, կ'որոշէ մասնակցիլ խորհրդաժողովին եւ կը յանձնարարէ Արեւմտեան Բիւրոյի ներկայացուցիչ ընկերոջ խորհրդաժողովին մէջ պաշտպանել «Տաճկաստանի մէջ ինքնավար ազգութիւններու ֆետերաթիւ-պետական ձեւը»⁷⁴: Դրօշակ, որ մինչ այդ նման հրաւերներու հանդէպ խստապահանջ էր, նշելէ ետք թէ այդօրինակ հրաւերներ նաեւ ստացուած են իշխան Սապահէտտինէն, Լիւթֆուլլահ պէյէն եւ Հիւմիէն, փոխելով իր ոճը, «Գոնկրէս» յօդուածին մէջ կը գրէ. «Որքան եւ բազմաթիւ ու բազմակողմանի լինեն այդպիսի մէկ

համագումարի հետ կապուած խոչընդոտները, այդուամենայնիւ մեզ թում է, որ թուրք ազատամիտների յղացած գաղափարը ութնփիա չէ, եւ միանգամայն ցանկալի է նրա շուտափոյթ իրագործումը, իբրեւ մի դրական քայլ դէպի այն բաղձալի համերաշխութիւնը, որին ձգտում են տարիներից ի վեր միեւնոյն բռնակալութեան, միեւնոյն դահիճի գոհե-րը: Շտապում ենք ծանուցանել, որ մեր պատասխանը դրական է եւ որ գումարուելիք համաժողովին ‘Դրօշակ’ը կ’ուղարկէ իր ներկայա-ցուցիչին»⁷⁶:

Խորհրդաժողովին մասնակցութեան հրաւէր կը ստանայ նաեւ Հնչակեան Կուսակցութիւնը որ իր Գ. Համագումարին մէջ (Լոնտոն, 1901 Հոկտեմբեր-1902 Մարտ) «աւելորդ» կը նկատէ մասնակցիլ անոր»⁷⁸:

Ժողովին մասնակցութեան կ’ընդառաջէ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւնը⁷⁷: ՀՅԴ եւ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւն-ները կ’որոշեն ժողովին մասնակցիլ միացեալ պատուիրակութեամբ: Ժողովին մասնակից հայ ներկայացուցիչներուն թիւին եւ անուններուն մասին պաշտօնական լրատուութիւն չ’ըլլար: Այդ պատճառով ալ, ժո-ղովին մասնակից հայ ներկայացուցիչներուն թիւին եւ անուններուն շուրջ գոյութիւն ունին հակասական տուեալներ⁷⁸: Բոլոր տուեալնե-րուն մէջ ամէնէն վաւերականը կը գտնենք ժողովին մասնակից Զօպան-եանի կարծիքը, որ նշելէ ետք հայ մասնակիցներուն անունները, կը վեր-լուծէ խորհրդաժողովին հանդէպ երիտթուրքերու նպատակադրում-ները եւ կը մեկնաբանէ իր կատարած դերը այդ ժողովին մէջ: Զօպան-եան կը գրէ. «Քանի մը տարի առաջ, իշխան Սապահէտտիւնի նախա-ձեռնութեամբ, նմանօրինակ համաժողով մը տեղի ունեցեր էր Փարիզ, որուն մասնակցեցայ՝ հանգուցեալ Շահրիսմանին հետ՝ իբր ներկայա-ցուցիչ Վեր. Հնչ. Կուսակցութեան, եւ որուն կը մասնակցէին նաեւ՝ դաշնակցութեան կողմէ բժիշկ Լորիս Մելիքեան եւ Սիսեան (Ալեքսիս) Ահարոնեան), ինչպէս եւ՝ անհատապէս հրաւիրուած՝ Մինաս Չերազ եւ Կ[արապետ] Պասմաճեան. այդ համաժողովին կը մասնակցէին նաեւ օսմանեան յոյներու եւ հրեաներու ներկայացուցիչներ: Ժէօն-թուրքերուն նպատակն էր Թուրքիոյ այլազան ժողովուրդներու ազա-տագրական կազմակերպութեանց ներկայացուցիչներուն հաւանու-թիւնն ստանալ՝ կազմելու համար օսմանեան մեծ քոմիթէ մը որուն մէջ ձուլուէին գոյութիւն ունեցող ազգային գործօն կուսակցութիւնները եւ ամենքը միասին ձեռք ձեռքի ներկայանային Եւրոպային իբր ազա-տասէր օսմանցիներ որ իրենց պետութեան բոլոր ցաւերուն դարմանը օսմանեան սահմանադրութեան վերահաստատումէն կը յուսան: Դաշ-նակցականները կ’ուզէին ձեռով մը համաձայնութեան գալ, խզում յա-ռաջ չբերել. Վեր. հնչակեանները կը մտածէին՝ ինձի հետ՝ թէ այդ ճամբուն մէջ մտնելը մեր ձեռքով թաղել էր մեր ազգային հարցը. ու ես կըրցածս ըրի որպէսի հայ պատգամաւորները, ամէն համակրութիւն

ցոյց տալով հանդերձ ԺԵՕՆ-թուրքերու վերանորոգիչ ծրագիրներուն, խոստանալով հանդերձ կազմուելիք թուրք վերանորոգիչ մեծ քոմիթէին իրենց կուսակցութեանց աջակցութիւնը, չկապէին իրենց կուսակցութեանց ձեռքերը, խուսափէին որեւէ խոստումէ որ իրենց ազգային դատին ընդհանուր 'օսմանեան հայրենիքի' բարենորոգման մէջ հաւուելուն, կորսուելուն պիտի առաջնորդէին: Հայ պատգամաւորները վերջ ի վերջոյ այդ եզրակացութեան վրայ համաձայնեցան, ու իրենց բարեմաղթութիւնները ներկայացնելով հեռացան համաժողովէն: Համաժողովը ցրուեցաւ առանց որեւէ արդիւնքի»⁷⁹:

Խորհրդաժողովի գաղափարին համաձայն կը գտնուէի Իթթիհատի կեդրոնական Վարչութիւնը: Ռեզա, սկզբնապէս անտարբեր կը գտնուէի, սակայն ի վերջոյ կը համաձայնի մասնակցիլ: Խորհրդաժողովին, տարրեր պատճառներով հրաւէր չեն ստանար երիտթրքական շարժման այնպիսի ականաւոր դէմքեր, ինչպիսիք են Հիլմին (հակառակ որ ան եղած էր խորհրդաժողովի ջատագովներէն), Ի. Հաքքըն, Սիւքութին, Ա. Ծեւետէթը (վերջին երկուքը տակաւին կը պաշտօնավարէին Հռոմի եւ Վիեննայի դեսպանատուներուն մէջ), Թեմօն, Իթթիհատի պաշտօնական նախագահ Էտհէմ Ռուհին (ասոր եւ Սապահէտտինի միջեւ կային անձնական հակակրօնութիւններ) եւն.:

Խորհրդաժողովի կայացումը կը մտահոգէ սուլթանը: Ան կը կազմակերպէ արհեստական դատաւարութիւն մը եւ ի բացակայութեան մահուան կը դատապարտէ Տամատ Մահմուտ փաշան, Հոնա Քատրին եւ Խէյրէթ պէյը: Ապա, պաշտօնապէս կը դիմէ Ֆրանսական իշխանութիւններուն, բացատրելով որ նախատեսուած խորհրդաժողովը պիտի համախմբէ մահուան դատապարտուած վտանգաւոր ահաբեկիչներ: Սկզբնական շրջանին Ֆրանսայի իշխանութիւնները կը տատամսին արտօնութիւն տալ խորհրդաժողովի կայացման: Համադրող մարմինը պահ մը կը մտածէ զայն կայացնել Լոնտոնի մէջ: Հոս եւս կը յառաջանան նման դժուարութիւններ: Թէ՛ Փարիզի եւ Թէ՛ Լոնտոնի մէջ, խորհրդաժողովին գումարումը կը ստանայ տեղական հասարակական հնչեղութիւն, որուն ի նպաստ յայտարարութիւններ կ'ընեն եւրոպացի ընկերվարական եւ ազատախոհ մտաւորականներ ու քաղաքական գործիչներ: Վերջապէս Ֆրանսայի իշխանութիւնները կը թոյլատրեն խորհրդաժողովին Փարիզ կայացումը, այն պայմանով, որ ան ըլլայ դուրս փակ եւ առնուած որոշումներուն հրապարակումէն առաջ այդ մասին Ֆրանսայի իշխանութիւնները տեղեակ պահուին»⁸⁰:

Խորհրդաժողովին բացումը կը նախատեսուէր 1902 Յունուար 15ին: Սակայն, մասնակի ժողովներու եւ տարրեր կողմերու միջեւ տեսակէտերու մօտիկութիւն յառաջ բերելու միտումով կը յետաձգուի:

Խորհրդաժողովէն առաջ, Ռեզայի կողմնակիցները կը ներկայացնեն ծրագրի նախագիծ մը, ուր կ'ըսուէր.

«Օսմ. քաղաւորական տան հանդէպ օրէնքով սահմանուած կարգով ըլլալ հաւատարիմ, բոլոր քաղաքակրթութիւններուն եւ կրօնքներուն ապահովութեան կողքին ընդունիլ իսլամին գերակայութիւնը, իսլամ եւ ոչ-իսլամ հպատակներուն շնորհել նիւթական եւ հոգեւոր բարիքներէն օգտուելու հաւասարութիւն՝ ջանալով զանոնք միատրել քաղաքականօրէն, 1876ի սահմանադրութիւնը ընդունիլ հիմնարար սկզբունք երկրի ներքին եւ արտաքին քաղաքականութեան համար»⁸¹:

Ըստ երեւոյթին առաջարկուած նախագիծերուն շուրջ տեղի կ'ունենան քննարկումներ եւ յառաջ կու գան տարակարծութիւններ: Այս բանը կ'երեւայ Ռըզայի գրած անձնական մէկ նամակէն ուր կ'ըսէ. «Ես արմատականօրէն կը մերժեմ օտարներուն միջամտութիւնը մեր հայրենիքի ներքին գործերուն, ինչ անուան կամ վերնագիրի տակ որ ալ ըլլայ այդ: Օտար միջամտութեան առնչուող յօդուածը կը գտնուէր Իսմայիլ Քեմալի եւ Մուստրուս պէյի կողմէ պատրաստուած առաջին նախագիծին մէջ, որ հաւանութեան արժանացաւ անցեալ երեկոյ: Աւելի ուշ, իշխաններուն եւ հոճա Քատրիի առարկութիւններուն պատճառով այդ հանուեցաւ: Միայն չորրորդը մնաց: Ես հակառակած էի չորրորդ յօդուածին, ըսելով որ սահմանադրութիւնը կը ճանչնայ միջազգային համաձայնագրերը եւ այդքանը բաւարար է: Որպէս պատասխան, անոնք ըսին որ մեր հայ քաղաքացիները պիտի չմասնակցին, մինչեւ որ այս յօդուածը, յատկապէս Պերլինի խորհրդաժողովին եզրակացութիւնները յիշատակուած ըլլան բնագրին մէջ: Քանի որ անոնց մասնակցութիւնը ցանկալի էր բոլորին համար, ես ընդունեցի այս յօդուածը»⁸²:

Հայկական պատուիրակութիւնն ալ կ'ունենայ ներքին, ինչպէս նաեւ համադրող մարմինն հետ հանդիպումներ: Պատուիրակութիւնը խորհրդաժողովին մասնակցելու իր վերջնական հաւանութիւնը կու տայ, երբ խորհրդաժողովի կազմակերպիչներուն պնդումներուն վրայ կը համոզուի թէ Պերլինի Դաշնագրին Յերդ յօդուածն ու Մայիսեան Բարեկարգումներու ծրագիրը իր յաւելուածով տեղ պիտի գտնեն եզրափակիչ յայտարարութեան մէջ⁸³: Հայկական պատուիրակութիւնը կ'որոշէ նաեւ խորհրդաժողովի տեւողութեան ցուցաբերել միասնական կեցուածք. բան մը որ տպաւորիչ ձեւով կը գործադրուի:

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԸՆԴԴԻՄԱԴԻՐ ՈՒԺԵՐՈՒ Ա. ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎԸ

Փետրուար 4ին, 47 պատգամաւորներու մասնակցութեամբ տեղի կ'ունենայ պաշտօնական բացումը խորհրդաժողովին, որ երեք օրերու ընթացքին կը գումարէ վեց նիստ: Ժողովին նախագահ կ'ընտրուի իշխան Սապահէտտին, փոխնախագահներ՝ Կոստանդինոս Խատաս եւ Սիսեան էֆենտի, քարտուղար՝ Անասթաս Ատոսիտիս⁸⁴: Հայ պատուի-

րակներուն պահանջով ֆրանսերէնը, թրքերէնի կողքին կ'ընդունուի որպէս ժողովի օգտագործման լեզու: Դարձեալ հայերուն փափաքով, Դրօշակի խմբագրութեան անունով ժողովի մասնակցութեան հրաւեր կը յղուի մակեդոնացի յեղափոխականներուն, որ սակայն չ'ընդառաջուիր:

Իշխան Սապահէտտին կը կարդայ ժողովին յայտարարութիւնը եւ զայն կը դնէ քուէարկութեան:-

1. Մերժում ենք ամեն մի համերաշխութիւն օսմանեան ժողովորդների եւ այն ռեժիմի միջեւ, որի ներքեւ ապրում ենք քսանեփինգ տարիներից ի վեր. հարստահարութեան ռեժիմ, որ միակ աղբիւրն է կայսրութեան մէջ գործուող չարագործութեանց եւ որոնք բովանդակ մարդկութեան գայրոյթն են գրգռում:

2. Մենք ձգտում ենք կայսրութեան այլեւայլ ժողովուրդների եւ ցեղերի մէջ հաստատել մի համաձայնութիւն, որ առանց խտրութեան ամենքին պիտի ապահովի լիակատար վայելումն իրենց իրաւունքների, որոնք կայսերական հաքքերով եւ միջազգային դաշնագրով նուիրագործուած են եւ իրենց միջոց պիտի հայթայթի տեղական վարչութեան մասնակցելու իրենց օրինաւոր բաղձանքը ամբողջապէս գոհացնելու. նրանց պիտի դնի հաւասար աստիճանի վրայ՝ բոլոր քաղաքացիների իրաւունքի եւ պարտքի տեսակետով. նրանց պիտի ներշնչի հաւատարմութեան եւ անձնուիրութեան զգացումը դէպի օսմանեան գահը եւ տինաստին, որ միայն կարող է պահպանել նրանց միութիւնը:

3. Ջանադիր պիտի լինենք ամեն առթիւ օսմանեան բոլոր ժողովուրդների իղձերը եւ բոլոր հայրենասէրների ճիգերը համախմբել դէպի այս երբեակ նպատակը՝ ա) Պահպանել օսմանեան պետութեան ամբողջութիւնն ու անլուծելիութիւնը. բ) Երկրի ներքին գործերի մէջ վերահաստատել կարգաւորութիւն եւ խաղաղութիւն, էական պայման յառաջդիմութեան. գ) Յարգել պետութեան հիմնական օրէնքները, մասնաւորապէս 1876ին հաստատուած սահմանադրութիւնը, որ նրանց ամենակարեւոր մասն է եւ որ ամենից ապահով եւ ամենաքանկազին գրաւականն է ներկայացնում ընդհանուր բարենորոգումների, օսմանեան ժողովուրդների քաղաքական ազատութեանց եւ իրաւանց՝ ընդդէմ կամայականութեան:

4. Հռչակում ենք մեր հաստատուն որոշումը՝ յարգել միջազգային դաշնագրերը եւ մասնաւորապէս Պերլինի դաշնագիրը, որի տրամադրութիւնները, Թուրքիայի ներքին կարգաւորութեան

վերաբերեալ, պէտք է տարածուին պետութեան բոլոր նահանգների վրայ:

Եզրակացութիւն.

Սրանք լինելով այն սկզբունքները, որոնց վրայ հաստատուած է համաձայնութիւնը, կազմում ենք մի մշտական կոմիտէ, որ պիտի ջանայ այս սկզբունքներն իրականացնել եւ պիտի անի հարկատր դիմումները 1856թ. Փարիզի դաշնագիրը եւ 1878թ. Պերլինի դաշնագիրն ստորագրող պետութիւններին նրանց բարոյական աջակցութիւնը եւ նրանց կողմից բարիացական գործողութիւն առաջ բերելու համար, իրեն նպատակ ունենալով գործադրել Տաճկաստանի ներքին կարգաւորութիւնը պայմանաւորող միջազգային յանձնառութիւնները ինչպէս եւ վերոյիշեալ դաշնագրերէն բխող բոլոր միջազգային որոշումնագրերը եւ նրանց պատշաճեցնել պետութեան բոլոր վիլայէթներին նրանցից իւրաքանչիւրին ամենաօգտակար եղանակով⁸⁵:

Յայտարարութեան ընթերցումէն անմիջապէս ետք, ժողովը կը բաժնուի երկու հակադիր հոսանքներու. Ռեզայի գլխաւորութեամբ օտար միջամտութեան դէմ արտայայտուողներ՝ «փոքրամասնականներ» կամ «հակամիջամտականներ» (ատեմի միւտահէլէճի) եւ իշխան Սապահէտիւնի գլխաւորութեամբ «մեծամասնականներ» կամ «միջամտականներ» (միւտահէլէճի): Ռեզա կը մեկնաբանէ «փոքրամասնականներուն» տեսակէտը որ ընդհանրապէս ուղղուած կ'ըլլայ օտար միջամտութեան գաղափարին դէմ: «Մեծամասնականները» կ'առարկեն որ Եւրոպան միջամտութիւն պիտի կատարէ իրենց ցանկութենէն անկախ: Ուստի, նախընտրելի է որ այդ քայլը ըլլայ «բարենպատակ միջնորդութիւն» կամ «բարոյական գործողութիւն»: Երկար վէճերու տեղի կու տայ «բարենպատակ միջնորդութիւն» եւ «բարոյական գործողութիւն» եզրերուն սահմանումը:

Հայ պատուիրակները, որոնք կը զգան որ յայտարարութեան կապակցութեամբ իրենց տրուած խոստումները գործադրուած չեն, կը բողոքեն Պերլինի Դաշնագրին 61րդ յօդուածը բոլոր նահանգներուն վրայ տարածելու եւ 1876ի սահմանադրութիւնը իտէլականացնելու տեսակէտերուն դէմ եւ կը պահանջեն կարգաւ հետեւեալ յայտարարութիւնը⁸⁶:-

1. Հայ կոմիտէները պատրաստ են օսմանցի ազատականների հետ գործակցիլ արդի ուժիմը կերպարանափոխելու նպատակով ձեռնարկուած ամեն գործողութեան:

2- Ընդհանուր գործունեութիւնից դուրս, հայ կոմիտէները կը շարունակեն իրենց մասնատր անկախ գործունեութիւնը, քանի որ ինչպէս յայտնի է այդ գործողութիւնն ուղղուած է արդի

ռեժիմի դեմ եւ ո՛չ թէ Թուրքիայի միութեան եւ գործարանատրական (օրկանական) գոյութեան դեմ:

3- Իրենց մասնաւոր գործունեութիւնն ուրիշ նպատակ չունի արդէն, բայց եթէ անմիջական գործադրութիւնն յառաջ բերել Պերլինի դաշնագրի 61րդ յօդուածի, 1895թ. Մայիս 11 մեմորանտումի եւ նրա յաւելումի, ինչպէս եւ այն բարենորոգմանց ծրագրի, որ յանուն հայ կոմիտէների դիւանագիտական միջոցով ֆրանսական կառավարութեան յանձնուած յիշատակագրի մէջ յիշուած է⁸⁷:

Այս յայտարարութիւնը «մեծամասնականներուն» կողմէ հաւանութեան կ'արժանանայ: Անոնք կը խորհէին թէ Եւրոպայի միջամտութիւնը ապահովելու համար էական է հայերու մասնակցութիւնը երիտթրքական շարժման: Հայերուն խզումը, անոնց կարծիքով, Եւրոպայի մօտ դրական տպաւորութիւն չէր ձգեր: Ընդհանրապէս, խորհրդաժողովի տեւողութեան, իշխան Սապահէտտինի ճիգը կ'ըլլայ զայն հասցնել յաջող աւարտի: Այս նպատակով, ան ժողովէն ստեղծուելիք կեդրոնական վարչութեան տրամադրութեան տակ կը դնէ 25,000 Ֆրանս. Ֆրանք:

Հայ պատուիրակութեան ելոյթէն ետք, ներկաները հարց կու տան թէ ինչո՞ւ հայերը անտարբեր են կայսրութիւնը սահմանադրութեամբ օժտելու հարցին հանդէպ: Հայ պատուիրակները կը պատասխանեն թէ իրենք «սահմանադրական կառավարութիւն հաստատելու խնդրով դրականապէս զբաղելու ո՛չ պարտք եւ ո՛չ իրաւունք ունին, որովհետեւ իրենք ներկայացուցիչ են այնպիսի կազմակերպութիւնների, որոնք հայկական նահանգների համար եւրոպական դաշնագրերի որոշած բարեկարգումները իրագործելուց զատ ուրիշ նպատակ չեն ունեցել եւ չեն կարող ունենալ»⁸⁸: Այստեղ թուրք պատգամաւոր մը կ'ըսէ. «եթէ դուք չէք ուզեր սահմանադրութեան գործադրութիւնը եւ կիրառութիւնը, բարեկարգումն ու երջանկութիւնը օսմանեան երկրին, ապա մենք ձեզի ընդհանրապէս չենք ուզեր»⁸⁹:

Հայերու կատարած յայտարարութեան կապակցութեամբ իր ելոյթին մէջ Ռեզա կ'ըսէ թէ այսպիսի համաձայնութիւն մը կրնայ գոյանալ երկու անկախ պետութիւններու միջեւ եւ ոչ թէ նոյն երկրի տարրեր հատուածներուն մէջ ապրող համաքաղաքացիներուն միջեւ⁹⁰:

Յաջորդ նիստին (4րդ), հայերու դէմ բուռն ոճով ելոյթ կ'ունենայ նաեւ 'մեծամասնական' պատգամաւոր Իսմայիլ Քեմալ, որ կ'ըսէ. «դուք իրաւունքներ ունիք որպէս օսմանցիներ: Դուք իրաւունք չունիք մեզի հետ սակարկութեան մատելու եւ առաջարկութիւններ ներկայացնելու որպէս պետութիւն»⁹¹:

Այս ելոյթէն յետոյ հայ պատգամաւորները մէկ առ մէկ կը հեռանան ժողովասրահէն:

Սապահէտտին կը մաղթէ որ հայերուն հեռացումը չձախողցնէ ժողովին ընթացքը, ապա անոնց հետ հաւանական համաձայնութեան մը կարելիութիւնը չբացառելու համար կը ներկայացնէ գաղջ բանաձեւ մը.-

1. Իրենց բնակած նահանգներուն մէջ, ինչպէս նաեւ միւս բոլոր նահանգներուն մէջ, տեղական կառավարման մարմիններուն կազմակերպման հարցով իրագործել հայերու արդար ցանկութիւնները:

2. Ազատական գաղափարներու վրայ յենած կեդրոնական կառավարութեան հաստատումը, որ ըլլայ իրատեսութեամբ պահպանման եւ նահանգային վարչութիւններու կանոնաւոր աշխատանքին լաւագոյն երաշխիքը, որոնցմէ օգտուելու են հայերը կայսրութեան միւս բոլոր ժողովուրդներուն հետ հաւասար⁹²:

Ռեզա կ'ընդգիծանայ նաեւ այս առաջարկին ու կը գտնէ թէ հայերուն հետ իրական համաձայնութեան մը հասնիլը հնարաւոր չէ⁹³:

Վերջին նիստին, որուն հայ պատգամաւորները չեն մասնակցիր, իշխան Սապահէտտին կը կարդայ խորհրդաժողովին եզրափակիչ յայտարարութիւնը.-

Օսմանեան պետութեան ժողովուրդների ներկայացուցիչները, որոնք մասնակցեցին 1902թ. Փետր. 4-ին Փարիզում բացուած համաժողովին, վերոյիշեալ յայտարարութիւններին ծանօթանալուց յետոյ՝ բողոքում են Թուրքիայի արդի ռեժիմին դէմ:

Յանձնառու են միասին աշխատել՝

1. Կերպարանափոխել ներկայ կառավարական ռեժիմը, որը կ'ապահովուի սահմանադրութեան հաստատումով:

Յիշեցնել եւրոպական պետութիւններին թէ իրենց պարտականութիւնը եւ մարդկութեան շահը պահանջում են իրենց եւ բարձրագոյն դրան միջեւ գոյութիւն ունեցող միջազգային պայմանագրերի եւ որոշումների պայմանները գործադրել տալ այնպիսի եղանակով, որ օսմանեան պետութեան բոլոր մասերը նրանցից օգտուեն⁹⁴:

Խորհրդաժողովը կ'ընտրէ կեդրոնական վարչութիւն մը կազմուած Տամատ Մահմուտ փաշայէ (պատուոյ նախագահ), իշխան Սապահէտտինէ, Իսմայիլ Քեմալէ, Ալի Հայտար Միթհատէ, Իսմայիլ Հաքքըէ, Հիւսէյն Սէյիտէ, Մուսուրուս Ղիկիսէ եւ Ճորճ Ֆարիտիսէ:

Խորհրդաժողովին մասնակիցները եւրոպական մամուլին կը յղեն ժողովին համառօտ ատենագրութիւնը, ուր կ'ըսուի թէ սահմանադրական վարչաձեւ ստեղծելու համար հայերը իրենց ջանքերը չեն միացնել օսմանեան ազատախոհներուն, որովհետեւ զայն կը գտնեն անժամանակ եւ իրենց շահերուն հակառակ⁹⁵: Եղածը զրպարտութիւն էր իրա-

կանութիւնը այն էր, որ համառօտ ատենագրութիւնը կը մշակուի առանց հայերուն, եւ վերոյիշեալ խօսքով հայերուն հեռացումը խորհրդաժողովէն՝ եւրոպական հանրային կարծիքին կը ներկայացուի ծուռ հայելիի մէջ:

Ժողովի փակումէն առաջ «փոքրամասնականները» կը յայտարարեն թէ ժողովի որոշումները զիրենք չեն բաւարարեր եւ իրենք պիտի գործեն սեփական ծրագրով, ժողովի որոշումներէն անկախ:

Հայ պատուիրակներու ժողովէն հեռացումէն ետք, «փոքրամասնականներուն» այս յայտարարութիւնը կու գայ հաստատելու խորհրդաժողովին ամբողջական ձախողութիւնը:

ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎԷՆ ԵՏՔ

Խորհրդաժողովէն ետք, Փետրուար 14ին, տեղի կ'ունենայ սեղմ հանդիպում մը կարգ մը հայ պատուիրակներու եւ 'մեծամասնական' հոսանքի ներկայացուցիչներու միջեւ: Կը շօշափուին մօտաւորապէս նոյն նիւթերը: 'Մեծամասնականները' ամէն ձեւով կը փորձեն ապահովել հայերուն մասնակցութիւնը նորակազմ վարչութեան: Անոնք կ'առաջարկեն Գիլիսեան էֆենտին նշանակել վարչութեան անդամ: Վերջինս, որ մասնակցած չէր խորհրդաժողովին, կը մերժէ այդ պաշտօնը: 'Մեծամասնականները' հայերուն իրաւունք կու տան վարչութեան մէջ նշանակել իրենց թեկնածուն. բան մը որ երբեք չի գործադրուիր: Հայերը կը բողոքեն եզրափակիչ յայտարարութեան իրենց վերաբերող բաժնին մէջ եղած անճշդութեան դէմ: Այս կապակցութեամբ հայ պատուիրակները նամակով մը կը դիմեն խորհրդաժողովի նախագահին ու դարձեալ կը բացատրեն թէ իրենք դէմ չեն սահմանադրութեան վերահաստատման, սակայն իրենց հիմնական պահանջն է որ իշխանութիւնները գործադրեն Պերլինի Դաշնագրով նախատեսուած հայաբնակ նահանգներու մասնակի բարեկարգումները, խոստանալով նաեւ «գործակցիլ արդի ռեժիմը կերպարանափոխելու նպատակով ձեռնարկուած ամէն գործողութեան»: Այս նամակը կը տպագրուի եւրոպական մամուլին մէջ⁹⁸:

Խորհրդաժողովը երիտթրքական շարժման մէջ յառաջ կը բերէ խորունկ ճեղքուածք: Անկէ «յաղթական» դուրս եկած «մեծամասնականները», իրականութեան մէջ փոքրամասնութիւն էին: Երիտթրքական շարժման մէջ քիչ թէ շատ կշիռ ներկայացնող կազմակերպութիւնները՝ Փարիզ, Ժընեւ, Եգիպտոս, Պուլկարիա «փոքրամասնութեան» կողմնակիցներ էին: Ասոնց ձեռքը կը գտնուէր Մեշեքէթ, Մեշեքէթ Ֆրանսերէն Յաւելուած, Ինթիքամ, Իսթիրտաթ, Քիւրտիստան, Մուվազենէ, Սանճաք թերթերը: Անորոշ վիճակի մէջ կը մնար սակայն Իթթիհատի պաշտօնաթերթ Օսմանլիի ճակատագիրը:

Խորհրդաժողովը փորձաքարի կը զարնէ հայ յեղափոխական կուսակցութիւններուն երիտթրքական շարժման հանդէպ ունեցած կեցուածքներուն հետեւողականութիւնը: Խորհրդաժողովի գաղափարով խանդավառ տրամադրութիւն արտայայտած ՀՅԴն անկէ դուրս կու գայ յուսախար: «Լեռը մուկ ծնեց», «Գոնկրէսը վիժած կարելի է համարել» եւ նման որակումներով *Դրօշակ* իր «Յաւիտենական Խարխափումներ» վերնագրով առաջնորդող յօդուածին մէջ կը գրէ թէ «Եւրոպան հիասթափուած է»: Իսկութեան մէջ, այդ ՀՅԴի հիասթափութիւնն էր, որովհետեւ, պաշտօնաթերթին նոյն յօդուածը կ'եզրակացնէր. «Սկեպտիկ էինք երիտասարդ Թուրքիայի մտատուր հասունութեան եւ քաղաքացիական առաքինութիւնների վերաբերմամբ. Փարիզի համաժողովը եկաւ, դժբախտաբար աւելի եւս ամրապնդելու մեր սկեպտիսիւնը»⁹⁷:

Հնչակի ոճը աւելի յաղթական է: Ան եւս կը գտնէ թէ «գոնկրէսը վիժեց». բայց, ինքնավստահ շեշտով մը կ'աւելցնէ թէ երիտթրքական շարժման հանդէպ այն եզրակացութեան որ յանգած էր Հնչակեան կուսակցութիւնը ու այդ պատճառով ալ մերժած իր մասնակցութիւնը բերել խորհրդաժողովին, նոյն եզրակացութեան հասած էին անոր մասնակից հայ միւս կուսակցութիւնները: «Գոնկրէսը կազմակերպողները, նրանց ջոջերը, տաճկական խորամանկ տիփլոմադների այդ ապագայ խորամանկ գանտիտատները, գոնկրէսի հրաւիրեցին հայ յեղափոխականներին, որպէսզի, յանուն օսմանեան ընդհանուր ժողովրդների միութեան, յանուն ընդհանուր բարենորոգումների, խեղդէին, ոչնչացնէին, ի սպառ անյետ անէին քաղաքական աշխարհից հայկական դատը: Այն ինչ չկարողացաւ անել Համիտը իր հարիւր հազարաւոր զոհերով, նրանք ուզեցին, խաղաղ միջոցներով. լռիկ մնջիկ, գապիներային հաշիւներով յաջողցնել,- կը գրէ Հնչակ ու կ'աւելցնէ թէ հայ յեղափոխական կուսակցութիւններուն եւ երիտթրքական շարժման նպատակներուն միջեւ կայ մեծ վիճ մը որ ոչինչով կարելի է լեցնել. ուստի, պաշտօնաթերթը կ'առաջարկէ.- մենք թողնենք ուրեմն որ գնան այդ երիտասարդ թուրքերը իրենց բախտին, եթէ կարող են, ստեղծելու իրենց երազած երիտասարդ Թուրքիան: Մենք, հայ յեղափոխականներս, ոչինչ չունենք նրա դէմ: Բայց մենք էլ կը գնանք, մեր սեփական ուժերով, մեր սեփական միջոցներով եւ ապահով, երաշխատրուած ու նպատակայարմար դաշնակցութիւններով, ստեղծելու մեր երիտասարդ Հայաստանը»⁹⁸:

Խորհրդաժողովէն յետոյ, մեծ պետութիւններու արտաքին գործոց նախարարութիւններուն կը յղուին խորհրդաժողովի մասին տեղեկագիրեր, որոնք առաւելաբար կը ներկայացնեն 'մեծամասնականներուն' տեսակէտերը: Այդ տեղեկագիրերուն վրայ կատարուած նշումներէն կարելի է եզրակացնել որ մեծ պետութիւնները յատուկ ուշադրութիւն

կը դարձնէին խորհրդաժողովին հայերու մասնակցութեան: Տեղեկագիրը կարդացող Ֆրանսացի դիւանագէտը կ'ընդգծէ անոր 5րդ էջի այն տողերը որոնք կը վերաբերէին հայերու մասնակցութեան: Անգլիոյ վարչապետ Լորտ Սոլզպրիի էջատակին կը նշէ. «Հայ յեղափոխական կուսակցութիւններու ներկայացուցիչները համաձայնած են գործակցիլ երիտթուրքերուն հետ, բայց անջատ յայտարարութիւններ կատարած են»⁹⁹:

* * *

Երիտթրքական շարժման յարաբերութիւնը հայերուն հետ, անոր հիմնադրութենէն մինչեւ օսմանեան ընդդիմադիր ուժերու Ա. խորհրդաժողովը 1902ին, ընթացած է վերիվայրումներով: Երիտթրքական շարժումը միատարր եղած չէ. անոր տարբեր թեւերը ընդհանուր առմամբ ժխտական վերաբերմունք ունեցած են հայ ազգային-ազատագրական շարժման նկատմամբ: Այդուհանդերձ, անոնք համագործակցութիւն ցուցաբերած են հայերուն հանդէպ, այնպէս զիրենք ազգային մտահոգութիւններէն հեռացնելու եւ համապետական հարցեր լուծելու, ինչպէս նաեւ հայ կուսակցութիւններուն ներուժը օգտագործելու համար: Այդ փորձերը արդիւնաւորուած են երբ 1902ին հայերու պատուիրակութիւն մը մասնակցած է ընդդիմադիր ուժերու Ա. խորհրդաժողովին: Անոնք խորհրդաժողովէն դուրս եկած են յուսախար, որովհետեւ երիտթուրքերը չեն գործադրած ցայդ իրենց տուած խոստումները:

Խորհրդաժողովի յաջորդող տարիներուն երիտթրքական շարժման մէջ տեղի կ'ունենան նոր պառակտումներ եւ վերախմբաւորումներ. սակայն, ընդհանուր առմամբ, շարժումը Օսմանեան կայսրութենէն ներս թէ դուրս կ'աճի ու կը ծաւալի: Այս միջոցին երիտթուրք-հայ հանդիպումները կ'ըլլան աւելի յաճախակի եւ գործակցութեան փորձերը աւելի շատ՝ մինչեւ օսմանեան ընդդիմադիր ուժերու Բ. խորհրդաժողովը՝ 1907 Դեկտեմբերին, որուն անմիջապէս կը յաջորդէ սահմանադրական յեղաշրջումը:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Զոն Կիրակոսեան, *Երիտթուրքերը Պատմութեան Դատաստանի Առաջ, Ա. Հտր. «Հայաստան» Հրատ.*, Երեւան, 1982, էջ 125:

² Այս բաժնին մէջ օգտագործուած պատմական տուեալները առաւելաբար քաղուած են Shukru Haniogluի, *The Young Turks in Opposition*, գիրքէն, Oxford University Press, N.Y., 1995:

³ Ernest Ramsaur, *The Young Turks Prelude to the Revolution of 1908*, Khayats publ., Beirut, 1965, էջ 20:

⁴ Hanioglu, *The Young Turks*, էջ 96:

- ⁵ Ստեփան Սապահ Գիւլեան, Պատմաբանատուները, Տօնիկեան Հրատ., Պէյրուիթ, 1974, էջ 149:
- ⁶ Hanioglu, *The Young Turks*, էջ 114:
- ⁷ Նոյն, էջ 111:
- ⁸ Գուրգէն Եազընեան, Ապտիւլ Համիտ Բ. Կարմիր Սուլթանը, Սեւան Հրատ., Պէյրուիթ, 1980, էջ 428:
- ⁹ Hanioglu, *The Young Turks*, էջ 118:
- ¹⁰ Նոյն, էջ 125:
- ¹¹ Նոյն, էջ 134:
- ¹² Նոյն, էջ 91:
- ¹³ Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press Publ., London, 1968, էջ 212:
- ¹⁴ Սապահ Գիւլեան, էջ 140:
- ¹⁵ Նոյն, էջ 151:
- ¹⁶ Միքայէլ Վարանդեան, Վերածնող Հայրենիքը Եւ Մեր Դերը, ՀՅԴաշնակցութիւն Հրատ., Ժընև, 1910, էջ 67-68:
- ¹⁷ Hanioglu, *The Young Turks*, էջ 36-37:
- ¹⁸ «Նամակ Պոլսից», Դրօշակ, 1895 Ապրիլ:
- ¹⁹ Սապահ Գիւլեան, էջ 152-154:
- ²⁰ Erdal Kaynar, *The Person Armenians Fear the Most: Ahmed Riza's Thoughts about the Ottoman Empire on the Eve of the 1908 Revolution*, էջ 2 (գիտական անտիպ գեկոյց):
- ²¹ Ramsaur, էջ 41:
- ²² Վարանդեան, էջ 363:
- ²³ Սապահ Գիւլեան, էջ 153:
- ²⁴ Նոյն, էջ 154:
- ²⁵ Հայկազն Ղազարեան, Յեղասպան Թուրքը, Պէյրուիթ, 1968, էջ 352: Նաեւ՝ Vahakn Dadrian, *The History of the Armenian Genocide*, Oxford, 1977, էջ 44:
- ²⁶ Hanioglu, *The Young Turks*, էջ 45:
- ²⁷ Նոյն, էջ 43: Hanioglu կը գտնէ թէ այս կոչը հայկական լրջանակներուն կողմէ դրական կ'ընդունուի, որուն որպէս փաստ կը վկայակոչէ Տիրան Քելէկեանի գրած յօդուածը *The Nineteenth Century* թերթին մէջ (նոյն էջ 241):
- ²⁸ Նոյն, էջ 80: Նաեւ՝ Սապահ Գիւլեան, էջ 161:
- ²⁹ Արփիար Արփիարեան, «Մենք Եւ Երիտասարդ Թուրքերը», *Նոր Կեանք*, թիւ 21, 1900, էջ 323-326:
- ³⁰ Նոյն:
- ³¹ Սապահ Գիւլեան, էջ 155:
- ³² Արփիարեան, «Մենք Եւ Երիտասարդ Թուրքերը»:
- ³³ «Թուրքիոյ Շուրջը», Դրօշակ, 1 Հոկտեմբեր 1897:
- ³⁴ Ջոն Կիրակոսեան, Բուրժուական Դիւանագիտութիւնը Եւ Հայաստանը, «Հայաստան» Հրատ., Երեւան, 1980, էջ 427:
- ³⁵ Սապահ Գիւլեան, էջ 177:
- ³⁶ Նոյն, էջ 181:
- ³⁷ Դրօշակ, 5 Յունուար 1897:
- ³⁸ Hanioglu, *The Young Turks*, էջ 280:
- ³⁹ Հրաչ Տասնապետեան, Նիւթեր ՀՅ Դաշնակցութեան Պատմութեան Համար, ՀՅԴաշնակցութեան Հրատ., Պէյրուիթ, 1985, էջ 35:
- ⁴⁰ Նոյն, էջ 40:

- ⁴¹ *Դրօշակ*, 1897 Յունուար 20, Hanioglu որպէս սկզբնաղբիւր նշելով Միշէլ Յակոբեանի Հարվըրտ Համալսարանին մէջ պաշտպանած «Hyphenated Nationalism: The Spirit of the Revolutionary Movement in Asia Minor and the Caucasus» աւարտաճառը, կը գրէ թէ «1897 Յունուար 20ին Դաշնակցութիւնը կը հրաւիրէ երիտօրօքները միանալ հայերուն եւ սուլթանը սպաննելով տապալել համիտեան բռնատիրութիւնը» (Hanioglu, *The Young Turks*, էջ 116 եւ 298): Հաւանաբար իրօքը կը վերաբերի Դրօշակի վերոյիշեալ յօդուածին:
- ⁴² Hanioglu, *The Young Turks*, էջ 87:
- ⁴³ Սապահ Գիւլեան, էջ 192:
- ⁴⁴ Մ. Աւետիսեան, Հայ Ազատագրական Ազգային Յիսնամեայ 1870-1920 Եւ Զօր. Անդրանիկ, Փարիզ, 1954, էջ 89-90:
- ⁴⁵ *Դրօշակ*, 31 Մայիս 1897:
- ⁴⁶ *Դրօշակ*, 24 Յունիս 1897:
- ⁴⁷ Հնչակ, Սեպտ. 1897:
- ⁴⁸ Տասնապետեան, էջ 61:
- ⁴⁹ *Դրօշակ*, 31 Մայիս 1898:
- ⁵⁰ «Առաջին Քայլ», *Դրօշակ*, 30 Յունիս 1898:
- ⁵¹ Hanioglu, *The Young Turks*, էջ 116:
- ⁵² Նոյն, էջ 130-132:
- ⁵³ Խորհրդաժողովին կապակցութեամբ հայկական բազմամարդ հաւաքներ տեղի կ'ունենան Պուլկարիա, Ռումանիա, Եգիպտոս եւ այլուր՝ որոնց մասնակիցները հաշտութեան պատուիրակ կ'առաջադրեն Մինաս Զերազը: Լոնտոնի մէջ, Հայ պատուիրակութիւն մը հանդիպում կ'ունենայ խորհրդաժողովին Անգլիան ներկայացնող պատուիրակութեան հետ, ինչպէս նաեւ Լոնտոնի մէջ ԱՄՆի դեսպանին կը յանձնէ ԱՄՆի նախագահ ՄքՔինլիին ուղղուած յուշագիր մը: ԱՄՆի մէջ Հայ պատուիրակութիւն մը կը հանդիպի Լահէյ մեկնող ամերիկեան պատուիրակութեան անդամ Սէթ Լոյի հետ: Երբեք եկած ազմուկը կը մտահոգէ սուլթանը, որ որպէս հակազդեցութիւն, օսմանեան պատուիրակութեան անդամ կը նշանակէ Տիրան Քելէկեանը ու կը ստիպէ Օրմանեան Պատրիարքին հեռագրել խորհրդաժողովի նախագահութեան, ըսելու համար որ թրքահայութիւնը խորհրդաժողովին պաշտօնական պատուիրակ չունի:
- ⁵⁴ Hanioglu, *The Young Turks*, էջ 129: Զերազի ազգային գործունէութեան նուիրուած հայերէն աշխատութիւններուն մէջ, այդպիսի համագործակցութեան մը մասին տեղեկութիւններ չգտանք (Արշակ Այալոյաճեան, Մինաս Զերազ Իր Կեանքը Եւ Գործը, Գահիրէ, 1927. նաեւ՝ Մ. Զերազ, Ազգային Խնդիրներ, Փարիզ, 1927): Դրօշակ իր 1899 Մայիսի թիւին մէջ կ'անդրադառնայ խորհրդաժողովին «առանձին յայտագրով նաեւ 'երիտասարդ քուրքերի' մի խմբից ու 'ազատամիտ օսմանցիներ' մի կոմիտէից» ներկայացուած յուշագիրներուն, սակայն միացեալ պատուիրակութեան մը մասին ակնարկ չ'ըներ: Իր Օգոստոսի թիւին մէջ եւս, *Դրօշակ* կը քննադատէ Ռեզայի կողմէ ներկայացուած յուշագիրը (ուր կ'ըսուի թէ երիտթուրքերը յեղափոխականներ չեն) ու դարձեալ նման գործակցութեան մը մասին ակնարկ չ'ըներ:
- ⁵⁵ *Դրօշակ*, Յունուար 1900:
- ⁵⁶ Hanioglu, *The Young Turks*, էջ 136:
- ⁵⁷ *Դրօշակ*, Սեպտեմբեր 1900:
- ⁵⁸ *Դրօշակ*, Հոկտեմբեր 1900:
- ⁵⁹ Այդ ժողովներու շարքին են միջազգային սոցիալիստական, սոցիալիստ մամուլի միջազգային, սոցիալիստ ուսանողներու, մարդկութեան եւ խաղաղութեան խորհրդաժողովները (*Դրօշակ*, 1900 Հոկտեմբեր, էջ 121-128):
- ⁶⁰ *Դրօշակ*, Հոկտեմբեր 1900:

- ⁶¹ Ժիրայր Դանիելյան, *Բանասիրական Որոշումներ*, Սիփան Հրատ., Պէյրուիթ, 1996, էջ 245-246:
- ⁶² *Դրօշակ*, Հոկտեմբեր 1900:
- ⁶³ Սապահ Գիւլեան, էջ 155-158:
- ⁶⁴ Յովհաննէս Զաւրեան, «Պարսկաստանի Յեղափոխութիւնը եւ Մեքոն խան», Վէժ, Գ. տարի, թիւ 4, Սեպտեմբեր-Դեկտեմբեր 1935:
- ⁶⁵ *Դրօշակ*, Հոկտեմբեր 1900:
- ⁶⁶ Յղիկ Ճէրէճեան, «1912ի Օսմանեան Երեսփոխանական Ընտրութիւնները եւ Արեւմտահայութիւնը», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, Հտր. Իէ., 2007, էջ 103-160:
- ⁶⁷ Sh. Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, Oxford University Press, 2001, էջ 131, 133-136, 168, 184:
- ⁶⁸ Արշակ Ալպոյաճեան, *Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, Բ. Հտր., Կեսարիոյ եւ Շրջակայից Հայրենակցական Միութեան Հրատ., Գաւիթէ, 1937, էջ 2072:*
- ⁶⁹ Սապահ Գիւլեան, էջ 150:
- ⁷⁰ Hanioglu, *The Young Turks*, էջ 120:
- ⁷¹ Նոյն էջ 96-97:
- ⁷² Նոյն էջ 102-103:
- ⁷³ Hanioglu, *The Young Turks*, էջ 166 եւ 335:
- ⁷⁴ Տասնապետեան, էջ 364:
- ⁷⁵ *Դրօշակ*, Ապրիլ 1901:
- ⁷⁶ Սապահ Գիւլեան, էջ 197:
- ⁷⁷ Ծանօթ է որ Հնչակեան Կուսակցութիւնը 1896ի իր Ա. համագումարին կը պառակտի երկու հատուածներու՝ «Հին Հնչակեան» (որ աւելի ուշ կ'անուանուի Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութիւն) եւ Վերակազմաւ Հնչակեան Կուսակցութիւն: Երկու հատուածներու վերամիաւորման փորձերը կ'ըլլան ապարդիւն. անոնք կը գործեն որպէս առանձին Կուսակցութիւններ: Անահիտ Տէր Մինասեան, առանց այս տարբերութիւնը նշելու, իր «The Role of the Armenian Community in the Foundation and Development of the Socialist Movement in the Ottoman Empire and Turkey, 1876-1923» ուսումնասիրութեան մէջ, կը գրէ թէ Հնչակեան Կուսակցութիւնը մասնակցեցաւ խորհրդաժողովին (M. Tuncay, E. Zurcher (eds.), *Socialism and Nationalism in the Ottoman Empire, 1876-1923*, London, 1994, էջ 137): Նոյն սխալին կը հանդիպինք Տասնապետեանի մօտ՝ *Պատմութիւն Հայ Երեսփոխական Շարժման եւ ՀԵՊԴԿԿ-ցութեան*, Համազգային Հրատ., Պէյրուիթ, 2009, էջ 244:
- ⁷⁸ Հանիօղլու, կը վկայակոչէ Միւնիխ պէյի Տելբասիին լղած նամակը, ուր տրուած են ժողովին մասնակից 47 անձերու անուններ, որոնց մէջ երեք հայեր՝ Կ. Պասմաճեան, Ա. Զօպանեան եւ Սիսեան էֆենտի (Hanioglu, *The Young Turks*, էջ 348): Արսէն Աւագեանի համաձայն, խորհրդաժողովին կը մասնակցին 60-70 պատգամաւորներ եւ ժողովին փոխնախագահը կ'ըլլայ Ահարոնեանը (Ermeniler ve Ittihat ve Terakki-Isbirliginden Catesmaya (Հայեր եւ Իթթիհատ Վէ Թերաքքը. գործակցութենէ ճակատում), Aras Publ., Istanbul, 2005, էջ 18): Արսէն Կիտուրի համաձայն, հայերու կողմէ կը մասնակցին Աւետիս Ահարոնեան, Մինաս Զերազ եւ Կ. Պասմաճեան (*Պատմութիւն ՄԴՀնչակեան Կուսակցութեան*, Հտր. 1, Պէյրուիթ, Շիրակ, 1962, էջ 312):
- ⁷⁹ Ա. Զօպանեան, «Կիլիկեան Երազը եւ Ալեքսան Արզուեան», *Անահիտ*, նոր շրջան, թիւ 3-4, 1935:
- ⁸⁰ Hanioglu, *The Young Turks*, էջ 175-177:
- ⁸¹ Նոյն, էջ 18:
- ⁸² Նոյն, էջ 186:
- ⁸³ «Օսմանցի Ազատականների Համաժողովը», *Դրօշակ*, Փետրուար 1902:

⁸⁴ Hanioglu, *The Young Turks*, էջ 189.

⁸⁵ *Դրօշակ, Փետրուար* 1902. նաև՝ Hanioglu, *The Young Turks*, էջ 186-187.

⁸⁶ Հայ ներկայացուցիչներուն համար 1876ի սահմանադրութեան վերահաստատումը բաւարարութիւն չէր տար հայոց պահանջներուն: Անոնք կը պնդէին թէ հայկական նահանգներուն կացութիւնը այնպիսին է, որ հոն անհրաժեշտաբար պէտք է տեղի ունենան անմիջական բարեկարգումներ՝ ըստ Պերլինի Դաշնագրի 61րդ յօդուածին, որուն, առեւտրին, իր համաձայնութիւնը տուած էր Օսմանեան կայսրութիւնը: Ուստի, հայ ներկայացուցիչները այս պահանջքը կը դնէին իրրեւ նախապայման՝ երիտթրքական շարժման հետ որեւէ գործակցութեան համար:

⁸⁷ *Դրօշակ, Փետրուար* 1902.

⁸⁸ Նոյն:

⁸⁹ Hanioglu, *The Young Turks*, էջ 350.

⁹⁰ Hanioglu, *The Young Turks*, էջ 194.

⁹¹ Նոյն, էջ 195.

⁹² Նոյն:

⁹³ Նոյն:

⁹⁴ *Դրօշակ, Փետրուար* 1902.

⁹⁵ Նոյն:

⁹⁶ Նոյն:

⁹⁷ *Դրօշակ, Մարտ* 1902.

⁹⁸ Հ. Խ. (Սապահ Գիւլեան), «Երիտասարդ Թուրքիա եւ Երիտասարդ Հայաստան Անդակոնիզմը», *Հնչակ*, 1 Մայիս 1902.

⁹⁹ Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, Oxford, 2001, էջ 12, 322.

YOUNG TURKS AND ARMENIAN RELATIONS AND
THE FIRST CONVENTION OF OTTOMAN OPPOSITION FORCES
(Summary)

YEGHIG DJEREDJIAN
yeghjerj@dm.net.lb

In the mid-19th century political opposition against Sultan Abdul Hamid's regime in the Ottoman Empire, known as the Young Turks Movement, took shape.

This opposition was characterized mostly as an exile movement and was not uniform. For both strategic and maneuvering reasons, the movement was divided into different groups.

The birth and development of the Young Turks movement coincided with the growth of the Armenian national liberation movement. The latter led to the formation of organized Armenian political parties, the Social Democrat Henschagian Party, the Armenian Revolutionary Federation and the Reformed/restructured Henschagian Party.

The Young Turks movement leadership had a negative attitude towards the Armenian national liberation movement, accusing it of being the creation of foreign countries which used the movement to press for their own state interests.

Nevertheless, the Young Turks made efforts to cooperate with the Armenian parties and tried to persuade the latter to address pan-state concerns, like the toppling of Abdul Hamid's regime, restoration of the Midhat constitution, implementing general reform, etc. It was intended to make use of the Armenian parties' capacities for pan-state plans.

The Armenian parties were not against general reform in the Ottoman Empire. However, they noted that the Armenians' condition in the Empire needed immediate addressing and reform. Accordingly, they emphasized Article 61 of the Berlin Conference and the implementation of the plan proclaimed on May 11, 1895.

Diverse groups of the Young Turks Movement met with different Armenian parties to cooperate. These meetings eventually led to the convening of the first convention of Ottoman opposition forces. It involved different groups of the Young Turks and the diverse national liberation movements of the Ottoman Empire. Certain Armenian groupings participated in the Convention, which failed, and the Armenian participants left it disappointed.